

CAPITOLUL IV

ISTORIA ȘI GEOGRAFIA LIMBII

Limba este în același timp un sistem semiotic și un fenomen social-uman. Ca sistem semiotic se definește printr-o rețea de relații interne care îi condiționează funcționarea. Dar funcționarea sa înseamnă situarea concomitentă într-o serie de raporturi cu realitatea ontologică – prin intermediul gândirii, și cu comunitatea de vorbitori. Ca fenomen social-uman limba se definește tocmai prin dezvoltarea acestor strânse raporturi, esențiale, în procesul de comunicare și cunoaștere. Ea străbate istoria comunității care o vorbește, cunoaște mutații interne, pe verticală – pe axa istoriei, și pe orizontală – pe axa extinderii ei teritoriale și a diferențierilor social-culturale.

A. Istoria limbii

În istoria delimitării obiectului de cercetare și a constituirii lingvisticii ca știință autonomă, perspectivele asupra limbii au variat. Gramatica antică (hindusă, elină, latină) este dominată de o interpretare descriptivă, a stadiilor contemporane interpreților, sau anterioare lor dar considerate static, cu foarte vagi și mai mult întâmplătoare referiri

istorice. Direcția aceasta se prelungește și în gramaticile empirice ale Evului Mediu și chiar în considerațiile comparative anterioare jumătății a doua a secolului al XVIII-lea. Perspectiva istorică se confundă cu ideea descendenței limbilor dintr-o limbă comună. Gramaticile speculative și cele raționale, filosofice exclud, de fapt, din discuție factorul timp, concepând limba în afara lui. Gramatica comparată este la început descriptivă, ignorând situarea temporală a diferitelor limbi luate în considerație. O dată cu dezvoltarea metodei comparativ-istorice, punctul de vedere istoric începe să se impună, ajungându-se pînă la absolutizarea lui de către reprezentanții școlii neogramatice, care consideră istoria limbii și fac din studierea ei unicul obiect de investigație al unei lingvistici științifice. Naturalismul lingvistic apoi va concepe istoria limbii din perspectiva confundării ei cu un organism natural, evoluția avîndu-și cauzele în însuși acest caracter „natural”. În această concepție limbile cunosc o fază preistorică, de constituire și înflorire, și una istorică, de decadentă, prin îmbătrînire.

Considerînd limba ca sistem semiotic și în funcție de conștiința vorbitorului, F. de Saussure readuce în prim-plan – și ca o reacție împotriva absolutizării dimensiunii istorice de către școala neogramatică – studiul descriptiv, sincron, al limbii, direcție pe care o va absolutiza descriptivismul american.

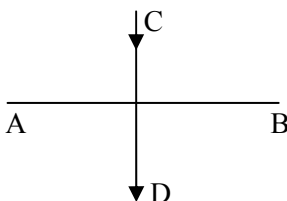
În interiorul teoriei formaliste despre semnul lingvistic (definit ca o relație între semnificat și semnificant) și despre sistemul semiotic al limbii (considerat un ansamblu de relații pure), lingvistica daneză va exclude, prin Brøndal mai întîi și apoi prin glosematica lui Hjelmslev, dimensiunea temporal-istorică din descrierea structurii și funcționării limbii, aspirînd către o lingvistică *pancronică* (sau *acronică*), prin care să se ia în considerație numai principiile cele mai generale, constante și indiferente la curgerea timpului. Posibilitățile unor astfel de interpretări le cîntărise și Saussure, dar le respinsese, întrucît principiile care să supraviețuiască evenimentelor ar trebui să aibă un caracter mult prea general și să fie, de aceea, nespecifice limbii. Acestea ar trebui să fie independente de faptele concrete de limbă, rămînînd, de aceea, în esența lor, extralingvistice. Un astfel de principiu general l-ar putea constitui, de

exemplu, existența modificărilor (asimilabile modificărilor fizice, biologice etc.), dar acesta devine un principiu specific lingvistic numai sub forma unui mănunchi de legi fonetice care, însă, nu mai sînt valabile peste tot și oricînd, ci se înscriu într-o durată de timp și într-o zonă teritorială.

1. *Sincronie și diacronie*

Prin funcția de comunicare mai ales, limba – alături de alți factori (etnic, social, de teritoriu), dar cu o poziție particulară între ei și avînd un rol cu deosebire activ – condiționează unitatea istorică a unei comunități socio-lingvistice, legătura între generații succesive, și unitatea ei într-o etapă dată, legătura între contemporani. Limba concentrează în funcționarea ei două perspective: a) cea a desfășurării componentelor sale pe scara timpului, în indiferență față de vorbitori, chiar dacă în dependență de ei, b) cea a coexistenței componentelor sale într-o secțiune a timpului, sincronică subiectului vorbitor.

Semnele lingvistice (și prin ele sistemul limbii) se află în permanență la intersecția axei simultaneităților – în exprimarea lingvistică și grafică a lui Saussure¹ – cu axa succesivităților:

Pe axa simultaneităților (AB), semnele lingvistice se definesc prin relațiile dintre ele, sintagmatice și paradigmatic, definind astfel sistemul limbii și structura sa, într-o anumită etapă, în *sincronie*.

¹ F. de Saussure, 1967: 115; în ediția românească, 1998 : 97-98 (n. ed.).

Pe axa succesivităților (CD), semnele lingvistice își explică denoarea, în diacronie, explicând totodată constituirea noilor structuri prin care se manifestă sistemul la un moment dat.

Dinamica permanentă a limbilor naturale vii – „fluviul limbii curge fără întrerupere”² – l-a determinat pe Saussure să introducă o nouă opoziție în delimitarea sferei de investigații lingvistice: *sincronie* - *diacronie*, reprezentând cea de a doua „bifurcare” a științei ce-și caută obiectul de cercetare în marea masă a faptelor de limbă: lingvistica „a trebuit mai întâi să aleagă între limbă și vorbire: iată-ne acum la încrucișarea drumurilor care duc unul la diacronie, celălalt la sincronie”³.

Opoziția se înscrie, de altfel, în prelungirea celei dintâi, dimensiunea diacronică a limbii avându-și punctul de plecare în vorbire: „tot ceea ce este diacronic în limbă nu este decât prin vorbire”⁴.

La fel cum limba și vorbirea nu puteau constitui obiectul aceleiași lingvistici, datorită caracterului eterogen al limbajului uman considerat în ansamblu, dimensiunea sincronică și cea diacronică nu pot fi investigate – în concepția lui Saussure – de o aceeași lingvistică, din cauza caracterului disparat al faptelor de limbă sincronice și diacronice, atât prin legile diferite care le guvernează, prin natura și modul specific al funcționării, cât și prin caracterul specific al metodelor de investigație. Acestea din urmă nu ar putea ignora rolul fundamental al conștiinței subiectului vorbitor pentru interpretarea sincronică și absența acesteia în interpretarea diacronică. În consecință, din perspectiva celor două axe limba ar urma să fie studiată de o *lingvistică sincronică* și de una *diacronică*. Lingvistica sincronică s-ar confunda cu lingvistica limbii, în aceeași concepție.

Este adevărat că, pentru conștiința vorbitorului, limba nu există, în actul viu al comunicării, decât în sincronie cu el, dar pentru conștiința critică a vorbitorului-interpret, a lingvistului adică, limba se situează (sau se

² F. de Saussure, 1967: 193; în ediția românească, 1998: 151 (n. ed.).

³ F. de Saussure, 1967: 138; în ediția românească, 1998: 112 (n. ed.).

⁴ F. de Saussure, 1967: 138; în ediția românească, 1998: 112 (n. ed.).

poate situa) deopotrivă în sincronie și în diacronie, chiar dacă Saussure pare să-i ceară lingvistului să nu depășescă condiția vorbitorului.

Este adevărat că „cea mai bună modalitate de a cunoaște esența și caracterul unei limbi este analiza sincronică a faptelor concrete”⁵ (B. de Courtenay), dar pentru cunoașterea procesului de constituire a unui sistem lingvistic are importanță deosebită interpretarea schimbărilor produse în timp, o dată cu evoluția comunității lingvistice respective.

Tocmai caracterul de fenomen social al limbii impune interpretarea atât a realității ei sincronice, cât și a celei diacronice, cu atât mai mult cu cât stări sincronice pure nu există și, în consecință, însăși descrierea sistemului dintr-o anumită etapă impune interpretarea unor fenomene rezultate din coexistența unor forme noi cu altele tradiționale. Această absență a sincroniei absolute, pure a limbii Saussure nu o putea ignora, dar ponderea schimbărilor fiind neînsemnată, acestea pot fi neglijate, „printr-o simplificare convențională”⁶.

Avînd în vedere limba în ansamblu, concentrînd, adică, în sine cele două axe, A. Meillet formulează teza unei lingvistici integrale, complexe, cu diferențieri interne, doar, în funcție de scopul concret al lingvistului: „...nu există decît o singură disciplină gramaticală, în același timp descriptivă și istorică și care doar pune în evidență latura descriptivă sau pe cea istorică, în funcție de scopul principal al cercetării întreprinse”⁷.

⁵ Apud Al. Graur et al., 1971: 361.

⁶ Saussure, 1967: 143; în ediția românească, 1998: 118 (n. ed.)

⁷ A. Meillet, 1952: 48.

*
* *
*

Relația dintre aspectul sincron și cel diacronic al limbii este dialectică, caracter neignorată, de fapt, de Saussure, cum ar lăsa unii lingviști postsaussurieni să se înțeleagă. Lingvistul genevez a vorbit în mod limpede de „autonomia și interdependența sincronului și diacronicului”⁸, chiar dacă a insistat mai mult asupra distincției și chiar opoziției dintre ele sau mai exact asupra autonomiei sincroniei. Natura acestui raport este exprimată în mod sugestiv de Saussure prin două comparații succesive: 1. cu un corp și proiecția lui pe un plan 2. cu o secvență transversală și una longitudinală printr-un trunchi de arbore.

Proiectarea unui corp pe un plan depinde de corpul proiectat, dar este altceva decât el; corpul, la rândul său, este altceva decât proiectarea lui și există în afara proiectării. În același mod, limba, realitatea istorică, desfășurată a limbii reprezintă o proiectare, retroactivă, a unei stări de limbă, dar starea de limbă e altceva și există în ea însăși. În cea de a doua comparație, secțiunea longitudinală prin trunchiul arborelui indică fibrele înseși, creșterea lor, dar nu și organizarea în trunchi; aceasta o arată secțiunea transversală. În același mod, organizarea sistemului limbii este sesizabilă numai în sincronie, nu în diacronie, în diacronie ea se constituie: „Limba – va spune E. Coșeriu – funcționează în sincronie, dar se constituie în diacronie”⁹.

Comparațiile sugerează mai mult corelația dintre sincronia și diacronia limbii sau mai exact originea sau desfășurarea diacronică a stadiilor sincronice, fenomen remarcat și exprimat direct, cu câteva decenii mai înainte, de Baudouin de Courtenay: „Mecanismul limbii și, în general, structura și elementele sale într-un anumit moment reprezintă rezultatul întregii istorii anterioare a ei, a întregii evoluții și, invers, acest

⁸ Cf. F. de Saussure, 1967: 124; în ediția românească, 1998: 103 (n. ed.).

⁹ E. Coșeriu, 1958: 148; în ediția românească, 1997: 238: „Limba funcționează sincron și se constituie diacronic” (n. ed.).

mecanism într-un anumit moment condiționează evoluția ulterioară a limbii”¹⁰.

Ideea autonomiei stadiului sincronice va fi accentuată apoi de Saussure prin compararea funcționării limbii cu desfășurarea unei partide de șah. Disponerea la un moment dat a pieselor pe tabla de șah reprezintă organizarea lor sistematică (în baza unor valori specifice inițiale) de la acel moment, acceptînd o descriere completă ca atare, fără referiri la poziții anterioare, fără luarea în considerație a mutărilor care au provocat-o. Cei care au asistat de la începutul partidei pot face (și fac) abstracție de mișcările anterioare. Cel care ajunge mai tîrziu nici nu le cunoaște, dar aceasta nu-l împiedică să-și facă o impresie exactă despre situația de pe tablă.

Autonomia *sincroniei* de *diacronie* nu este doar un instrument de lucru al lingvistului; ea este reală și rezultă dintr-o serie de particularități distinctive, descrise de lingvistul genevez în *Cursul* său și numai în parte infirmate de lingviștii care i-au urmat: trebuie însă precizat că raportul dintre ele este dialectic.

În concepția lui Saussure limba există pentru vorbitor doar în sincronie și se manifestă ca „un sistem ale cărui părți pot și trebuie să fie considerate toate în solidaritatea lor sincronică”¹¹, idee anticipată de Baudouin de Courtenay și preluată chiar de întemeietorii fonologiei diacronice, lingviștii aparținînd Cercului de la Praga. În același timp, însă, spre deosebire de Saussure, școala pragheză extinde conceptul de sistem și la diacronia limbii, idee ce va caracteriza și concepția lui E. Coșeriu în tentativele sale de constituire a unei semantici structurale diacronice¹².

Dacă Saussure considera că modificările componentelor unei limbi pot fi studiate în afara sistemului, întrucît „nu se produc niciodată asupra

¹⁰ Al. Graur et al., 1971: 354.

¹¹ F. de Saussure, 1967: 124; în ediția românească, 1998: 103: „Limba este un sistem ale cărui părți pot și trebuie să fie considerate sincronice” (n. ed.).

¹² Prin amplul studiu *Pour une sémantique structurale*, publicat în „Travaux de linguistique et de littérature”, 1964, nr. 2, p. 139-186; versiunea italiană este cuprinsă în volumul *Teoria del linguaggio e linguistica generale*, Bari, 1971, p. 225-286.

blocului sistemului”¹³, fiind accidentale și particulare, lingvistica postsaussuriană a relevat caracterul sistematic al diacroniei, chiar dacă prin aceasta nu a infirmat în întregime poziția lui teoretică, ci doar a argumentat împotriva ideii caracterului accidental și particular al schimbărilor. Pentru că, altfel, caracterul sistematic al diacroniei limbii diferă de cel al limbii în sincronie, de vreme ce nu se înscrie în dezvoltarea unității dialectice dintre planul expresiei și planul semantic, așa cum se întâmplă cu sistemul sincron. Este adevărat că fiecare modificare din planul expresiei sau din planul semantic duce la modificarea raportului dintre ele, dar regularitatea schimbărilor fonetice, de exemplu, sau a mutațiilor de la nivelul semnificației, nu este însoțită de o aceeași regularitate a deplasărilor din interiorul raportului dintre planul expresiei și cel semantic. Așa, de exemplu, transformarea latinescului *cane(m)* în *chien* (fr.), *cane* (it.), *cîine* (rom.) a rămas doar la nivel fonetic, fără consecințe pentru planul semantic. Caracterul sistematic este de fapt al diacroniei limbii și nu al limbii în diacronie, rezultând din regularitatea relativă a schimbărilor intervenite și mai ales din caracterul de sistem al stărilor succesive; numai acestea există în ele înseși ca sistem, pentru că numai în sincronie sistemul condiționează identitatea de funcționare și semnificare a componentelor sale. Iar limbile sînt ansambluri de semne semnificative și de relații de semnificare în fiecare moment al evoluției lor și indiferent de stadiul anterior.

*
* *

Dacă studiul sincron ic își are justificarea în sine însuși, din perspectiva relației dintre limbă și subiectul vorbitor, studiul diacronic urmărește, în general, un scop exterior sieși – explică structura sistemului considerat sincron ic.

Întrucît orice limbă se prezintă ca un sistem în oricare din momentele sale, ea poate fi interpretată numai din punct de vedere

¹³ Ferdinand de Saussure, 1967: 124, în ediția românească, 1998: 103 (n. ed.).

sincronic, dar o interpretare exclusiv diacronică a limbii este practic imposibil și ar fi inutilă. Imposibilă, pentru că dimensiunea diacronică este constituită de fapt dintr-o succesiune de stadii sincronice. Inutilă, deoarece ar fi fără finalitate.

Dar în același timp, întrucât în orice stadiu lingvistic (greu de delimitat), considerat, prin convenție, o secțiune sincronică, coexistă mai multe stadii sincronice, situate între ele diacronic, cercetarea diacronică, chiar dacă nu este indispensabilă studiului sincron, îi este un auxiliar util. Această necesitate a împletirii studiului sincron cu cel diacronic este impusă de natura complexă a relației dintre diacronia și sincronia limbii, concretizată în două direcții principale:

- a. diacronia este subiacentă sincroniei, sincronia fiind, de fapt, o secvență „decupată”, din exterior și imprecis, din curgerea neîntreruptă a limbii. „Nu există repaus în limbă...” – afirmă B. de Courtenay. În limbă ca și, în genere, în natură, totul trăiește, totul se mișcă, totul se transformă. Liniștea, oprirea, stagnarea sînt fenomene aparente, reprezintă un caz particular al mișcării, în condițiile unor modificări minime. Statica limbii este numai un caz particular al dinamicii sau mai bine zis al cinematicii ei”¹⁴.
- b. diacronia și sincronia sînt complementare, dar intră în opoziții datorită altor opoziții, în sfera cărora se manifestă ca atare: *limbă - vorbire, social - individual, stabilitate - mobilitate*.

Ajutată de diferența de ritm dintre evoluția limbii și evoluția societății, a lumii obiective și a cunoașterii, relația complexă dintre limbă și vorbire rămîne fundamentală pentru marcarea mișcării neîntrerupte a limbii. Pe fondul ei trec în permanență în prim plan funcționale fenomene pertinente, centrale și sînt ignorate, conștient sau subconștient, cele periferice, nepertinente. Dar în curgerea acestui „fluviu neîntrerupt” care este limba, fenomenele nepertinente devin treptat pertinente, o dată cu socializarea faptelor individuale, cu trecerea unor elemente de vorbire în componente de limbă, de sistem. Doar că generațiile de vorbitori se succed mai repede decît se produce transformarea unor fapte de vorbire

¹⁴ Apud Al. Graur et al., 1971: 355.

în fapte de limbă și, în consecință, subiectul vorbitor rămîne în permanență cu conștiința, iluzorie, că se situează într-un stadiu sincron. Ideea lui Saussure că pentru subiectul vorbitor „aspectul sincron este adevărata și unica realitate”¹⁵ nu poate fi infirmată; poate fi contestată doar teza potrivit căreia lingvistul ar trebui să se situeze pe aceeași poziție, a vorbitorului.

2. *Constituirea și evoluția limbii*

Istoria unei limbi este istoria constituirii sale ca sistem semiotic distinct și evoluția ei pînă la stadiul sincron subiectului vorbitor (și lingvistului), în cazul limbilor vii, pînă la dispariția sau transformarea sa în alte limbi, cum e cazul dalmatei, de exemplu, sau, respectiv, al latinei. Ea urmează în general istoria poporului, mai îndeaproape în perioada formării ei ca sistem, de la mai mare distanță după aceea. Istoria oricărei limbi cunoaște, așadar, două etape:

- a. constituirea sistemului propriu, prin destrămarea și apoi dezvoltarea specifică a sistemului limbii-bază.
- b. evoluția sistemului prin permanente treceri de la un echilibru la altul, în aspirația spre atingerea unui grad maxim de stabilitate și regularitate.

Procesul se desfășoară în interiorul raportului *limbă - vorbire*, caracterizat de o permanentă stare de tensiune între imperativul adaptării la nevoile comunicării, mereu schimbătoare (în perioada de formare în mod radical schimbătoare), și exigențele impuse de funcționalitatea limbii pentru întreaga comunitate. Norma este mai ales ignorată sau uneori de-a dreptul respinsă, iar generalizarea abandonării normei (normelor de la diferite nivele aflate în interacțiune) duce, în perioada de formare, la distrugerea echilibrului vechiului sistem și construirea unui alt echilibru.

¹⁵ Al. Graur et al., 1971: 128, dar și 117.

Factorii care condiționează constituirea noului sistem lingvistic și după aceea procesul neîntrerupt al diacroniei sale, provocându-i modificări în structura internă, sînt multipli. Unii sînt extra-lingvistici alții sînt de natura lingvistică, unii derivă din alții sau intră în conflict cu ei, dar toți acționează, mai ales împreună, în strînsă legătură cu funcția de comunicare a limbii, care impune în permanență noi exigențe

Caracterul complex al cauzalității evoluției limbii a fost subliniat de mai toți lingviștii preocupați de istoria limbii, concluzia fiind, în general, aceeași: dincolo de descrierea modificărilor intervenite este greu de trecut; în căutarea explicațiilor se intră într-un domeniu al ipotezelor (A. Meillet), neverificabile (A. Martinet) în mod absolut.

Continuîndu-l pe Trubetzkoy în direcția constituirii unei fonologii diacronice, A. Martinet consideră, în *Économie des changements phonétiques* (Berne, 1955) și apoi în *Eléments de linguistique générale* (Paris, 1960), că lingvistica trebuie să dea prioritate cauzalității interne a evoluției limbii.

Între cele două serii de cauze, externe și interne, se desfășoară, de fapt, relații complexe, de la implicație pînă la opoziție, a căror natură se schimbă în funcție de etapa istorică în care se află limba. În etapa constituirii noului sistem, cauzele externe au un rol activ, deosebit de accentuat. Ulterior, sistemul își cîștigă o relativă autonomie față de ele, iar rolul activ revine cauzelor interne care acționează în sensul regularizării sistemului și stabilizării echilibrului său. Dar, dincolo de această schimbare de pondere, îmbinarea cauzelor interne cu cele externe este permanentă, derivînd din însăși funcția de comunicare a limbii, din caracterul ei de fenomen social, din întrebunțările ei de către subiectul vorbitor care își situează mereu actul lingvistic între limbă și vorbire.

Factori extralingvistici

Aceștia reprezintă cadrul general în care se constituie și evoluează o limbă. Fără să intervină direct în modificarea limbii, orientează acțiunea factorilor lingvistici.

- a. *originea și istoria poporului*. Limba latină a devenit limbă română pe teritoriul Daciei o dată cu constituirea poporului român, prin amestecul coloniștilor romani cu populația dacă, în condiții istorice cunoscute. În alte condiții, latina a devenit spaniolă în Peninsula Iberică, franceză în Galia ș.a.m.d. Istoria ulterioară a populației daco-romane, devenită apoi poporul român: ruperea timpurie a legăturilor cu Roma, întâlnirea cu slavii, trecerea populațiilor migratoare, constituirea statelor române, unificarea lor etc., ca și contactul neîntrerupt cu același spațiu geografic și climatic, au determinat organizarea și dezvoltarea în mod specific a sistemului limbii române.
- b. *nivelul de dezvoltare a civilizației spirituale* a populațiilor prinse în desfășurarea acelorași evenimente; în confruntarea dintre romanii invadatori – ca să reluăm exemplificarea de mai sus – și populațiile ce vor fi învinse, cuceritorii și-au impus limba și datorită superiorității lor culturale;
- c. *caracterul etnic* al populațiilor care au învățat să vorbească latina modificând-o și al celor cu care s-a intrat ulterior în contact. Baza specifică de *articulație*¹⁶ și de *audiție*¹⁷, deprinderile articulatorii cu care trecuseră autohtonii la întrebuițarea latinei au trebuit să influențeze constituirea sistemului fonetic; într-un fel au vorbit latina iberii și într-alt fel dacii sau galii; prin viziunea specifică asupra lumii apoi, a fost influențată, chiar dacă în mai mică măsură, constituirea sistemului morfologic și mai ales a celui lexical.
- d. *dezvoltarea economică, socială, culturală, politică* a comunității social-lingvistice. În istoria limbilor, după constituirea sistemului lor specific, evoluția societății, frământările social-politice nu provoacă modificări calitative substanțiale și directe în organizarea sistemului limbii, dar nici nu-l lasă nemodificat. În circumstanțe economico-politice și culturale favorabile, un dialect, de exemplu,

¹⁶ Vezi mai ales G. Ivănescu, 1971: 249.

¹⁷ Cf. I. Iordan, M. Manoliu, 1965: 25.

își poate impune hegemonia asupra celorlalte, constituindu-se în *normă* și determinând stabilirea într-un anumit sens a echilibrului sistemului, cu consecințe apoi și asupra celorlalte dialecte și asupra întregii limbi naționale. Dezvoltarea științei și tehnicii, a culturii, a cunoașterii duce la modificări, în multe privințe substanțiale, mai ales la nivelul vocabularului. Dezvoltarea artei literare are rol activ de reorganizare permanentă a sistemului lexical al limbii, mai ales în plan semantic. În anumite epoci istorice, factorul politic poate interveni în mod activ, uneori chiar direct, în determinarea sau impunerea unor modificări în structura limbii; acestea, însă, cel mai adesea dispar o dată cu acțiunea factorului politic, lăsând urme de cele mai multe ori neînsemnate.

Factori lingvistici

Aceștia sînt *externi* și *interni*.

Factorii *externi* vin în prelungirea factorilor extralingvistici care îi condiționează:

a. *contactul între limbi*. Este o consecință a amestecului de populații, la origine, a conviețuirii pe un teritoriu comun a două (sau mai multe) grupări etnice, a vecinătății geografice sau numai a dezvoltării unor diverse relații: culturale, politice, economice, cînd comunitățile socio-lingvistice care vorbesc limbile respective pot rămîne și în afara unei vecinătăți teritoriale.

b. *bilingvismul*. Derivă, de fapt, din contactul dintre limbi sau, mai exact, este forma concretă de manifestare a acestuia. Constă în întrebuințarea de către aceeași comunitate de vorbitori, în situații diferite (în relații familiale și în relații oficiale) sau în situații identice, a două limbi. Nu se confundă cu însușirea conștientă și voluntară a unei a doua limbi de către indivizi dispași. Bilingvismul cu rol activ în evoluția limbilor este numai cel rezultat din contactul a două limbi, ca urmare a amestecului a două populații, vecinătăți etc. și care este involuntar și mai

degrabă subconștient. Poate avea un singur sens sau se poate desfășura în reciprocitate, poate fi individual sau colectiv. Are un singur sens în *enclavele lingvistice*; e cazul istro-românilor care formează o „insulă” de limbă română în mijlocul unor vorbitori de limbă slavă; sînt bilingvi numai românii. Aceeași este situația grupurilor etnice neromânești de pe teritoriul României: friulani, ciangăi, huțuli etc. Bilingvismul individual intervine în condițiile desfășurării activității unor indivizi izolați în medii lingvistice străine.

Pentru constituirea limbilor și apoi pentru modificări mai relevante în structura sistemului are importanță majoră bilingvismul colectiv, desfășurat în amîndouă sensurile și care cunoaște o mare extindere, pînă la a interesa o întregă comunitate umană; trecerea de la latină la română sau la franceză, spaniolă etc. trebuie să se fi făcut printr-o fază prelungită de bilingvism, care a caracterizat la început pe vorbitorii autohtoni, dar care a antrenat în cele din urmă și pe cuceritori.

După constituirea limbilor, bilingvismul pierde din importanță, dar nu rămîne fără urmări în structura sistemului lingvistic, determinînd variate interferențe; se explică așa, de exemplu, o serie de prezențe de origine slavă în limba română, de origine germană în franceză, de origine arabă în spaniolă.

În epoca modernă, bilingvismul cunoaște o mai mare varietate de aspecte, condiționate de istoria socială, politică, economică, culturală a unei comunități sau a unor grupuri sociale: limbă literară – dialect (în Italia, de exemplu) sau limbă națională – limbă oficială (în regiuni cu populație multinațională, în țări aflate multă vreme sau care se mai află încă sub dominație colonialistă, în state cu organizare federativă, în desfășurarea fenomenului emigrației etc.)

c. poziția subiectului vorbitor (sau a unui grup social) față de limbă. Acesta poate avea un puternic spirit inovator sau, dimpotrivă, unul de imitație, poate avea o anumită atitudine față de limba populară sau față de faze mai vechi ale limbii etc. Pe de o parte, au un rol deosebit în această privință scriitorii și oamenii de cultură, dar nu numai ei, care pot accelera constituirea limbilor literare. Pe de altă parte, se creează, mai ales din motive sociale, unele micro sisteme: *argotice* sau de *jargon*,

care, pe lângă inserarea lor în interiorul sistemului, nu rămân nici fără urmări asupra organizării sale de ansamblu.

Acești factori lingvistici externi se insinuează în interiorul sistemului, unde pot deveni cauze ale modificărilor fizionomiei limbii, în primul rând, prin prezență, și chiar a structurii sale, sub forma unor categorii lingvistice: *substrat*, *superstrat*, *adstrat*, *împrumuturi* și *creații individuale* etc. Între acțiunea factorilor lingvistici externi și constituirea și acțiunea acestor categorii, situate, de fapt, la intersectarea cauzalității interne cu cauzalitatea externă, se desfășoară o relativ însemnată distanță în timp, determinată de caracterul complex al trecerii unor fapte de vorbire în fapte de limbă, printr-un proces de severă selecție.

a. *Substratul* reprezintă, în concepția lui A. Meillet, prima fază a bilingvismului, bilingvismul *substrat – strat*. După o perioadă a mai scurtă sau mai lungă, în epoca de constituire a unui nou sistem prin contactul dintre două limbi, limba învinsă nu dispăre total și dintr-odată, componente ale ei, mai concrete sau mai abstracte, de la diferite nivele trec în sistemul limbii învingătoare. Tocmai în acest proces complex (mai greu de descris datorită lipsei de informații detaliate privind limba învinsă), prin extinderea bilingvismului de la populația băștinașă la cea venită, sistemul limbii învingătoare își pierde identitatea cu sine însuși, intrând în dezagregare, primul pas spre dezvoltarea unei noi identități printr-un nou sistem.

Sistemul fonetic al limbii învinse, condiționat de o anumită bază de *articulație* și *audiție* (însușind deprinderile anatomice și psihologice de articulare și percepere a sunetelor), determină transformarea sistemului fonetic al limbii învingătoare și reorganizarea sa treptată. De aici, apoi, prin interacțiunea nivelelor limbii, modificările se extind la întreg sistemul, în planul expresiei, cu consecințe și pentru planul semantic. Astfel, trecerea grupului consonantic latin *ct: nocte(m)*, în *pt* în română: *noapte* și în *it*, în franceză: *nuit* își are cauza, pentru marea majoritate a lingviștilor, în influența substratului: traco-dacic și, respectiv, celtic. Nici celelalte nivele nu rămân în afara influenței directe a substratului, dar aceasta se exercită mai ales în plan semantic sau se reflectă cu precădere în fizionomia limbii. La nivel morfologic, este de

origine tracă în limba română sufixul *-esc*, indicînd apartenența: *românesc*, *București* etc. Între cuvintele de origine traco-dacică în română, termeni ca *bucura*, *ghiuș*, *moș*, *mal*, *șap* etc. au determinat o organizare deosebită a unor clase și relații semantice: *bucurie - fericire*, *moș - ghiuș - bătrîn*, *mal - țarm* ș.a.m.d.

Superstratul reprezintă, în aceeași concepție a lui Meillet, o a doua fază a bilingvismului, bilingvismul *strat - superstrat*. Intrată în contact cu alt idiom, limba rezistă ca sistem specific, lăsîndu-se doar influențată de limba *venită*, mai mult în fizionomia generală și mai puțin în organizarea sau reorganizarea sa internă. Elementele care pătrund în sistem constituie *superstratul* și pot determina o serie de modificări la diferite nivele. Este, astfel, considerată ca avîndu-și originea în *superstratul* germanic prezența aspiratei *h* în limba franceză veche: *hair*, *haut* etc. *Superstratul* slav a determinat în limba română dezvoltarea unei desinențe specifice pentru vocabularul femininelor: *fetișo* (cf. *ženo*), împiedicînd absolutizarea omonimiei nominativ – acuzativ la aceste substantive. Prefixul *ne-* (din termeni de origine slavă precum *nemilostiv*, *netrebnic*, *nevrednic* etc.) a determinat reorganizarea opoziției semantice pozitiv – negativ: *cunoscut - necunoscut*, *margini - nemargini*, *somn - nesomn* etc. Termeni ca *omăt*, *dumbravă*, *nevoie*, *veselie*, *glas* au influențat organizarea semantică a vocabularului limbii române: *codru - pădure - crîng - dumbravă*, *veselie - bucurie - fericire - voieșie* etc.

Adstratul: printr-o serie de relații variate între limbi, de vecinătate în primul rînd, dar nu exclusiv, limbile se influențează reciproc puțînd provoca și modificări în interiorul structurii sistemului. Influențele sînt cel mai frecvent de natură lexicală, constînd, de fapt, din împrumuturi care pot duce la reorganizarea claselor și relațiilor semantice. Astfel, limba română și-a reorganizat în bună măsură cîmpul semantic al sferei politice prin termeni de origine franceză: *libertate*, *parlament*, *democrație*, *guvern*, *constituție* etc.

Unii lingviști păstrează termenul de *adstrat* numai pentru influențele determinate de contactul unor limbi vecine. *Împrumutul* rămîne atunci să reflecte cel mai îndeaproape schimbările din sfera vieții sociale, politice, economice, a cunoașterii, în strînsă legătură cu relații de

aceiași tip între popoare și mai ales cu mutațiile din aceleași domenii pe plan mondial. Se împrumută termeni noi cum sînt în general adaptați fonetic și morfologic la sistemul limbii receptoare, se dezvoltă numai sensuri noi sau se calchiază expresii lexicale, construcții sintactice. În limba română, întrebuițarea verbului *a ști* cu sensul de ‘a afla’, ca la Eminescu: „Blanca, știi că din iubire / Făr-de lege te-ai născut”, este o mutație semantică de origine italiană. Germanul *Autobahn* este un calc după italianul *autostrada* etc.

Inovațiile individuale reflectă poziția subiectului vorbitor față de limbă. Aceasta își poate avea originea în bilingvismul individual, într-o anumită atitudine socială, într-o serie de erori condiționate de vîrstă sau de cultură, într-o forță creatoare deosebită.

Prin bilingvism, vorbitorul transpune în limba comunității în mijlocul căreia se află particularități ale propriei limbi materne sau întrebuițează în limba maternă o serie de elemente, mai ales de ordin sintactic și semantic-lexical, specific limbii străine cu care a fost în contact în timpul imediat anterior. Un enunț precum „Era pentru prima dată că nu știa ce să facă” reprezintă o construire a frazei românești după model italian, iar „Trebuie că e tîrziu” trebuie să-și aibă originea în familiarizarea vorbitorului cu limba germană.

A. Meillet a vorbit și despre modificările din limbajul copiilor; extinderea caracterului sistematic al limbii la forme neregulate își are cauza la aceștia în necunoașterea normei. Pe măsura însușirii regulilor, însă, adică a „neregulilor”, prin familie și școală, copiii revin la sistemul „normal”, cu neregularități, al limbii, fără a lăsa, de fapt, urme în structura limbii.

Întrebuițarea eronată a unor componente ale limbii își poate avea explicația uneori în nevoia pe care o simte vorbitorul de a afla o motivare semnelor lingvistice folosite; prin *etimologii populare*, cuvintele își modelează forma sau înțelesul în funcție de apropierea făcute de vorbitor și în contradicție, nu de puține ori, cu sensul „legic” al modificărilor. Astfel, numele plantei *sunătoare* s-a îndepărtat formal de latinescul *sanatoria*, pentru că a fost apropiat de verbul *a suna*. J. Gillieron explică menținerea fonemului *s* în *espérer* și *respirer* prin apropierea de *esprit*.

Rolul cel mai important în producerea unor modificări îl au inovațiile izvorâte din forța creatoare a subiectului vorbitor, caracteristică în primul rînd scriitorilor și creatorilor populari. Rolul scriitorilor devine cu deosebire activ în anumite perioade ale istoriei unei limbi, esențiale pentru regularizarea sistemului, prin constituirea unei norme mai fidele spiritului profund al sistemului limbii.

Cîtă vreme, însă, inovațiile rămîn individuale, ele, de fapt, nu interesează sistemul limbii, indiferent ce origine ar avea, nu ajung să-l influențeze în nici un fel, ci rămîn în sfera vorbirii. F. de Saussure identifica în istoria inovațiilor două momente: a) nașterea lor la nivelul vorbirii, b) transformarea lor în fapt de limbă¹⁸. Fenomenul este aprofundat de Coșeriu în cazul tricotomiei sistem – normă – vorbire individuală¹⁹: inovațiile devin fapt de limbă prin socializare, o dată cu acceptarea lor de către comunitatea de vorbitori, trecînd astfel în sistem. Aici pot produce alte modificări, nu numai în fizionomia limbii, dar și în sistemul ei de opoziții.

Pentru a deveni fapte de limbă, inovațiile au de înfruntat, în răspîndirea lor, inerția, atitudinea conservatoare a unor categorii sociale și de vîrstă. Răspîndirea lor pe orizontală, pe teritorii mai mult sau mai puțin extinse, este condiționată de răspîndirea lor pe verticală, în sfera diferitelor categorii sociale, de vîrstă, de sex, de cultură. Prin această exigență a socializării, inovația se impune, de fapt, în diacronia limbii ca inovație colectivă.

Factori interni

Între factorii lingvistici externi și cei interni, raporturile sînt de interdependență. Factorii externi acționează asupra sistemului întrucît sunt cauzați de factori extra-lingvistici dar și pentru că sistemul însuși reclamă o serie de modificări în legătură cu reorganizarea echilibrului

¹⁸ Saussure, 1967: 139.

¹⁹ În studiul *Sistema, norma e „parole”*, 1971: 88 ș.u.

său interior. Echilibrul interior este, însă, clătinat de acțiuni ale (sau și ale) factorilor externi. Această dinamică face ca acțiunea factorilor interni să se îndeplinească în permanență cu cea a factorilor externi.

Factorii interni sînt, de fapt, niște principii foarte generale de funcționare a limbii în sincronie care se impun ca legi, mai mult sau mai puțin imperative, în diacronie. Aceștia au primit descrierea și interpretarea cea mai aprofundată, chiar dacă pe alocuri caracterizată de o tendință de absolutizare a autonomiei lor, în lucrările lui A. Martinet *Économie des changements phonétiques* și *Éléments de linguistique générale*.

a. *Efort minim*. Acțiunea principiului efortului minim se înscrie în sfera relațiilor dintre subiectul vorbitor (considerat ca reprezentînd comunitatea socio-lingvistică) și sistem. Stă în legătură cu deprinderile articulatorii și cu competența sa lingvistică. Actul lingvistic concret se caracterizează printr-o antinomie permanentă „între nevoile de comunicare ale omului și tendința sa de a reduce la minimum activitatea mentală și fizică”²⁰. Este considerată ca o acțiune a acestui principiu căderea silabelor postaccent din limba franceză, fenomen care a putut să fie determinat de intensitatea accentuării silabei precedente: prin aceasta s-ar fi „consumat” toată energia de articulare a silabelor succesive. Dacă „forța cu care se articulează fiecare silabă este... în corelație cu consumul de energie necesar pronunțării silabei neaccentuate”, urmează că se poate identifica un principiu universal: „cu cît accentul se concentrează mai mult asupra unei silabe, cu atît cele care sînt mai slab accentuate sau chiar deloc slăbesc sau chiar dispar”²¹. Fenomenul, se verifică, de exemplu, și în trecerea de la latină la limbile romanice: *calidus* > *cald* (rom.), *caldo* (it.), *chaud* (fr.), fără a avea, însă, caracter absolut: latinescul *directus* (sau *derectus*) a devenit, în română, *drept* (cu o formă mai veche, însă, *dirept*), în franceză, *droit*, dar în italiană *diritto* (popular *dritto*), în spaniolă *derecho*. Se poate explica în același fel apocopa silabelor finale în termenii italieni *bontade* > *bontà*, *virtude* > *virtù* etc.

²⁰ A. Martinet, 1970: 227.

²¹ W. v. Wartburg, 1963: 37-38.

b. *Economia limbii*. În strânsă legătură cu principiul efortului minim, sistemul limbii evoluează în sensul realizării (sau numai căutării) unui echilibru între nevoile de comunicare, pe de o parte, care, în funcție de evoluția societății, a lumii obiective, a cunoașterii, reclamă un număr tot mai mare de unități specifice, și inerția (de articulare și de memorie, și ele în conflict) subiectului vorbitor, pe de alta. Căutarea acestui echilibru se înscrie într-o altă antinomie: între economia sintagmatică și economia paradigmatică a limbii²². Economia sintagmatică, legată de tendința spre realizarea de eforturi minime în desfășurarea lanțului vorbirii, ar implica o creștere a numărului semnelor lingvistice din plan paradigmatic: „reducerea volumului fiecărei unități conduce la creșterea numărului unităților distinctive”²³. Astfel omonimia care va fi rezultat, în germana veche, între termenii *scōno* și *scōni*, prin sincoparea silabei postaccent, a stimulat constituirea unui nou fonem *ö* și a unei noi opoziții fonologice *o-ö*: *schon* (deja) - *schön* (frumos). Economia paradigmatică implică, însă, întrebuintarea semnelor lingvistice, deja existente, în combinații noi, fără introducerea altor semne, ceea ce ar duce la creșterea lanțului vorbirii. Conflictul rămîne permanent cu „victoria” alternativă a planului sintagmatic sau a celui paradigmatic. În actul viu al vorbirii, intervine în mod frecvent pentru atenuarea lui *brevilocvența*: *magnetofonul* devine *mag*, o *pînză de America*, *Olanda* devine *americă*, *olandă*, o sintagmă ca *chemin de fer métropolitain* devine *métro* ș.a.m.d.

c. *Randamentul funcțional*. Necesitatea păstrării unei stări de echilibru între energia cheltuită în actul comunicării lingvistice și cantitatea de informație transmisă determină întărirea opozițiilor funcționale (sau care sînt pe cale de a deveni funcționale) și abandonarea opozițiilor nefuncționale. Ideea devine teză centrală în fonologia diacronică: „o opoziție fonologică utilă înțelegerii reciproce se menține mai bine decît una mai puțin utilă”²⁴. A. Martinet o află exprimată deja de P. Passy, care o pune în legătură, pe de o parte, cu principiul

²² Cf. A. Martinet, 1970: 228-229.

²³ A. Martinet, 1955: 71.

²⁴ A. Martinet, 1955: 42.

minimului de efort iar, pe de alta, cu un principiu al emfazei; limbajul se caracterizează, în concepția lui Passy²⁵, prin două tendințe: să se debaraseze de ceea ce e superfluu și să reliefeze ceea ce este necesar. Randamentul funcțional al unei opoziții este direct proporțional cu numărul și frecvența semnelor lingvistice în care se concretizează. Este funcțională, de exemplu, în limba franceză opoziția *ã - õ*, întrucât distinge între ele un foarte mare număr de semne lingvistice, cu o frecvență foarte ridicată: *blanc - blond, dent - don, sang - son, banc - bon* etc. Are, în schimb, un randament funcțional extrem de scăzut opoziția *ẽ - cẽ*, prezentă într-un număr cu totul restrâns de semne opuse: *brin - brun, empreint - emprunt* și încă două-trei.

Randamentul funcțional stă în legătură, totodată, și cu posibilitatea apariției semnelor caracterizate de o anumită opoziție binară în același context. Opoziția *surd - sonor*, de pildă, are rolul decisiv în distingerea unor semne lingvistice care se pot substitui reciproc în același context: *poisson - boisson, sorì - zori, fiu - viu, parã - barã, pasã - bazã, pazã - bazã* etc. A preluat *pasa/paza/baza*. Comutative sînt, în același sens, *blanc* și *blond*, în timp ce *brin* (o bucată, fãrîmã etc.) nu poate apărea în contextele lui *brun* (negru), și nici *empreinte* în contextele lui *emprunt*. Opoziția fonologică *ẽ - cẽ* se dovedește și din acest punct de vedere nefuncțională.

Slăbirea sau chiar anularea unei opoziții fonologice ar putea avea și cauze fonetice (articulatorii și acustice); trãsăturile sale distinctive încetează de a se mai manifesta ca atare la nivel fonetic. Se întãmplã așã, în franceza contemporanã, cu opoziția dintre *a* anterior și *ã* posterior²⁶, în perechi precum *patte - pãte, tãche - tãche, lã - las*, mai ales în vorbirea generației tinere.

În aceste cazuri atenuarea opoziției fonologice este compensată, în procesul de comunicare, de opoziții lexicale prin substituirii sinonimice: *tãche - travaille* sau se tentează introducerea unor elemente din afara

²⁵ În *Étude sur les changements phonétiques et leur caractères généraux*, Paris, 1890; cf. A. Martinet, 1955: 42.

²⁶ A. Martinet, 1955: 258-259.

sistemului, precum un timbru vocalic, ca în cazul tentativelor de a rezolva opoziția *l'ami - l'amie*²⁷.

d. *Integrarea în sistem.* În plan paradigmatic, sistemul este constituit dintr-o rețea complexă de corelații (ansamblu de opoziții proporționale: perechi de foneme opuse unul altuia printr-o aceeași trăsătură distinctivă: *p-b, t-d, s-z, c-g* etc.; *b-bh, d-dh, t-th* etc.). Opozițiile integrate în această rețea de corelații sînt mai stabile (nu imuabile) și impun o rezistență mai mare la presiunile diferiților factori, decît cele neintegrate; gradul cel mai mare de instabilitate revine fonemelor izolate. Astfel, A. Martinet explică menținerea, în engleză, a opoziției θ - δ (*th* sonor și *th* surd), cu tot caracterul ei nefuncțional, prin integrarea în opoziția proporțională în baza sonorității: *v-f, s-z, ș-ž, č-ğ*. Și invers, dispariția aspiratei *h* din latină este explicată prin caracterul ei izolat.

e. *Interacțiunea semnelor și unităților lingvistice în sistem.* Definindu-se prin situarea sa la intersecția axei relațiilor sintagmatice cu axa relațiilor paradigmatică, semnul lingvistic și unitățile inferioare lui: fonemele depind în permanență de semnele (și unitățile) vecine și de cele din plan paradigmatic care ar fi putut apărea în locul lor în plan sintagmatic. Passy, Pușcariu, Martinet scot în evidență conflictul dintre tendința de asimilare a fonemelor intrate în relații sintagmatice și tendința conservatoare a relațiilor paradigmatică. Antinomia, implicând o trecere de la opoziții fonetice la opoziții fonologice²⁸ se „rezolvă” prin:

- transformarea trăsăturii distinctive în unitate a schimbării²⁹: în consecință, o modificare determinată fonetic atrage după sine modificarea în aceeași direcție a întregii serii de opoziții binare: așa se produce, de exemplu, în limba română, palatalizarea labialelor: *picior* > *κ'čior*, *bine* > *g'ne*.
- menținerea (sau realizarea) diferențierii maxime a fonemelor, prin *echidistanțarea* lor, în același proces al trecerii de la opoziții

²⁷ A. Martinet, 1955:58.

²⁸ Cf. S. Pușcariu, 1937: 135-202.

²⁹ A. Martinet, 1955:67.

fonetice la opoziții fonologice. Realizarea fonetică a fonemelor în vorbire are un spațiu de mișcare, *cîmp de dispersie*³⁰ de o extindere oarecare. Rămînerea variabilității fonetice în limitele acestui spațiu nu are implicații asupra opozițiilor fonologice, *acestea* funcționale; în plan sintagmatic, *n* din *lîngă*, *luncă* etc. se distinge, prin caracterul său velar, de *n* dental-alveolar din *lună* sau *nucă*, fără a-și pierde, însă, identitatea funcțională cu sine însuși. Nu anulează această identitate fonologică nici diferitele variante ale lui *r* în limba franceză și nici diferitele variante de realizare a fonemelor vocalice, în funcție de atitudinea subiectului vorbitor³¹. Opoziția fonetică trece în opoziție fonologică numai prin ieșirea fonemului din propriul cîmp de variabilitate. Exigențele păstrării diferențierii maxime a fonemelor se concretizează în tendința păstrării echidistanței lor. O ieșire din propriul cîmp a unui fonem înseamnă intrarea în cîmpul fonemului vecin, în plan paradigmatic; astfel, prin pierderea aspirației, fonemul *bh* s-a apropiat, în germană și în alte limbi indo-europene, de fonemul *b*, tinzînd să se confunde cu el; s-a provocat atunci „o reacție în lanț”; toate fonemele corelative și-au modificat trăsătura distinctivă spre a menține distanța inițială; așa este explicată dubla mutație consonantică din limbile germanice: *bh, dh, gh > b, d, g > p, t, k; p, t, k > f, p, h*: lui *bhárāmi* din skr. îi corespunde în gotică *baira*, lui *bhrātar, brāthir* în vechea irlandeză, *brópar*, în gotică; lui *padam, fotu*, în gotică, lui *guruh* (skr.), *kaurus* (got.) ș.a.m.d.

- *organizarea sistemului*: limba tinde spre un caracter mereu mai sistematic. În antinomia dintre tendința spre asimilare a fonemelor vecine în plan sintagmatic și tendința spre conservare, proprie planului paradigmatic, acțiunea legilor fonetice este contracarată

³⁰ A. Martinet, 1955: 17 ș.u.

³¹ A. Martinet vorbește, în *Économie...* și în *Elemente...*, de funcția estetică a unor diferențe de realizare a unor foneme; pronunțarea vocalei *e*, cu un timbru deschis, poate exprima distincție în timp ce un *e* închis e mai simplu, natural, iar un *e* exagerat de deschis poate ridiculiza într-un enunț ca „Elle est très belle”.

de acțiunea *analogiei*. Neogramaticii considerau că „ceea ce strică fonetica repară analogia”. Lăsînd la o parte teza greșită despre „stricarea” limbii (prezentă încă la naturalismul lingvistic și chiar mai înainte) și despre „repararea” ei, ca și absolutizarea principiului mai sus enunțat, numeroase fapte de limbă, considerate în istoria lor, confirmă rolul important pe care îl joacă analogia în reorganizarea sistemului lingvistic (chiar dacă uneori provoacă și „dezorganizări”). Astfel, dacă latinescul *aqua* a devenit în limba română *apă*, datorită unei schimbări fonetice „legice”: $qu+a > p+a$ (Cf. *quattuor > patru*, *equam > iapă* etc.), *aquae* ar fi trebuit să devină **ace*, întrucît $qu+i (ae) > \check{c}+i (e)$ (cf. *quinque > cincî*); forma de plural *ape*, cu păstrarea fonemului *p*, se explică prin analogie cu forma de singular. Prin analogie cu forma de persoana a III-a singular a indicativului se explică formele, refăcute, de la persoana I: *simt*, *aud*, în locul variantelor regionale *simț* (din *sentio*) *auz* (din *audio*).

Prin „atracția sistemului”³² apoi, se completează unele serii de opoziții, umplîndu-se „căsuțele goale”; așa s-ar explica apariția consoanelor sonore *z* și *v*, în limbile romanice, care ar completa seria corolațiilor în baza opoziției surd - sonor: *p-b*, *t-d*, *s-z*, *f-v* etc. Și tot așa s-ar explica introducerea surdei *f*, pereche pentru sonora *v*, în slavă. De aici nu trebuie să se înțeleagă nici că sistemul își caută, printr-o forță interioară proprie, mijloace pentru „umplerea” tuturor căsuțelor goale, nici că sistemul ar putea ajunge la un moment dat la un stadiu de perfecțiune, dincolo de care evoluția ar înceta, și nici că limbile ar introduce prin împrumut foneme care le lipsesc. Se împrumută numai semne lingvistice iar acestea se adaptează sistemului fonologic și morfologic al limbii împrumutătoare (în care proces un rol important revine din nou *analogiei*). Principiul economiei limbii poate determina menținerea „neadaptată” a unor semne, eventual tocmai în sensul realizării unui nou echilibru, deschizînd drum dezvoltării sau extinderii unei anumite opoziții fonologice.

³² A. Martinet, 1955: 50.

Din urmărirea factorilor care condiționează, stimulează sau chiar cauzează schimbările în limbă, se impune o concluzie asupra căreia au atras atenția Saussure, S. Pușcariu, A. Martinet, Al. Graur, ș.a.: nu există o anumită cauză, internă sau externă, care, singură și cu obligativitate, să provoace un anumit fenomen. Schimbările care se produc în structura sistemului lingvistic și, prin aceasta, în structura semnului – favorizate în mod esențial deopotrivă de arbitrarul relației interne dintre semnificant și semnificat, și al raportului dintre limbă și planul ontologic, și de tendința spre motivare a lui – derivă dintr-o cauzalitate complexă, în care un factor poate avea la un moment dat un rol mai important dar acțiunea sa se corelează cu acțiunea altor factori. Evoluția limbii este o rezultantă a convergenței mișcării interne a sistemului (absolutizată de unele direcții în fonologia diacronică), nevoilor obiective ale comunicării și poziției, subiective sau obiective, a subiectului vorbitor.

Consecință a acestei cauzalități complexe, evoluția limbii, al cărei dinamism este permanent întrucât derivă din însăși natura ei de două ori duală: materială și ideală, fenomen social și semiotic, este neîntreruptă și se caracterizează prin:

- a. regularitatea, relativă, a schimbărilor, în primul rînd a celor fonetice,
- b. interacțiunea nivelelor limbii,
- c. tendința spre cîștigarea unei mai mari și mai prelungite stabilități a echilibrului intern al sistemului.

a. Regularitatea schimbărilor în limbă a fost sesizată cu multe secole în urmă, de romanul Varro, de exemplu, dar a cîștigat importanță majoră pentru lingvistică de-abia în secolul constituirii ei ca știință autonomă. Întemeietorii metodei comparativ-istorice au surprins-o mai întîi sub forma constanței corespondențelor fonetice (înscriindu-se în aceeași direcție, A. Meillet va urmări și corespondențe morfologice) între diferite limbi indo-europene. Vor fi considerate apoi ca legi fonetice, în baza cărora se poate urmări evoluția limbilor (J. Grimm, anticipat de R. Rask), sau se poate reconstitui limba primitivă (A. Schleicher). Naturalismul lingvistic, prin A. Schleicher mai ales, va emite teza caracterului fix al legilor fonetice, legi „oarbe”, asemenea legilor naturii, independente de

voința oamenilor, legi fără excepții. Teza rămîne centrală în ideologia școlii neogramaticilor, care însă o modelează, o reinterpretează: legile fonetice sînt limitate în spațiu și în timp și se confruntă cu acțiunea altor legi și cu acțiunea analogiei, care provoacă „excepțiile”, de fapt, false excepții. Scoțînd fenomenul regularității schimbărilor fonetice de sub incidența relației de la cauză la efect, B. de Courtenay vorbește doar de o serie de coincidențe determinate de repetarea aceluiași circumstanțe pentru aceleași sunete. Reprezentanții geografiei lingvistice mai întîi (J. Gillieron în primul rînd, pentru care fiecare cuvînt își are istoria lui particulară), apoi școala idealistă (prin K. Vossler mai ales) și neolingvistica (prin G. Bertoni și G. Bonfante) neagă existența legilor, vorbind sau de o cauzalitate existentă în spiritul uman (Vossler), sau de una de natură fizică sau fiziologică (neolingvistica), situînd deopotrivă, însă, dinamica limbii sub semnul libertății totale. De pe poziții sociologist-vulgare, N. I. Marr vede în legile limbii un reflex al legilor sociale și, de aceea, dependente de voința oamenilor; în consecință, revoluțiile social-economice trebuie să se extindă și asupra limbii. În cadrul opoziției *sincronie - diacronie*, F. de Saussure consideră legile diacronice *particulare* (numai cele sincronice ar fi generale) și *imperative*. Lingvistica ultimelor decenii face un fel de compromis, admițînd regularitatea schimbărilor dar evitînd termenul *lege*. Al. Graur vorbește de legi în *Studii de lingvistică generală*, 1960 (Cf. cap. „Legile limbii”, p. 243-282), dar *Tratatul de lingvistică generală*, apărut sub redacția unui colectiv restrîns din care face parte, nu mai insistă asupra lor.

Oricare ar fi pozițiile lingviștilor de diferite orientări, un fapt este cert, schimbările în limbă se caracterizează printr-o maximă regularitate, vizibilă aceasta mai ales la nivelul fonologic al limbii, datorită în primul rînd inventarului mai limitat al unităților componente și apoi datorită naturii material-sensibile a acestui nivel. Cum aceste schimbări se produc în mod necesar din momentul în care se întrunesc anumite condiții, relația dintre ansamblul de circumstanțe (devenit cauzalitate internă) și modificarea lingvistică poate fi asimilată relațiilor de la cauză la efect și, în consecință, poate fi interpretată ca lege. Astfel, condiționat de factori externi, care țin de timp și de spațiu, mai exact de comunitatea de vorbitori considerată în timp și în spațiu, rotacismul lui *-l-* intervocalic,

în cuvinte de origine latină, este o lege pentru limba română: *sole(m) > soare, mola > moară* etc., după cum are caracter de lege diftongarea lui *o* în *oa* în condiții fonetice favorabile (silaba următoare să conțină un *a/ă* sau *e*: *soare*), sau sonorizarea consoanelor intervocalice în spaniolă: *focus > fuego, bonitas > bondad, vita > vida, capra > cabra* etc.

În afara legilor foarte generale (precum cea privind propagarea schimbărilor lingvistice de la un nivel al limbii la altul), legile limbii sînt limitate spațial și temporal (prin acțiunea unor factori extralingvistici greu de identificat); prin aceasta se poate descrie specificul limbilor sau al dialectelor, pe de o parte, și se poate realiza, pe de alta, periodizarea istoriei lor în legătură și cu istoria comunității de vorbitori. Astfel, limbile romanice și-au constituit o identitate aparte, printre altele, și prin transformarea în mod specific a sistemului fonologic latinesc. Dialectele limbilor apoi se disting unele de altele prin modul specific de acționare a unor legi; în dialectele aromân și meglenoromân, de exemplu, legea transformării velarelor *c* și *g* urmate de *e* sau *i* acționează în mod deosebit în raport cu dialectul daco-român: *ținți* față de *cinci*, *fudim* față de *fugim* ș.a.m.d.

Din punctul de vedere al limitei temporale, în baza legii $a+n > î$, care își încetează acțiunea la venirea slavilor, s-a putut delimita perioada românei comune; că legea nu mai funcționa la contactul românei cu slava o confirmă sustragerea elementelor slave de la acțiunea ei: *manus > mîna*, dar *rana > rană*.

b. Saussure considera că schimbările fonetice ating semne lingvistice (sau unități inferioare) individuale, nu ansamblul sistemului. Contrar acestei opinii (de altfel, mai degrabă neclar formulată, sau neadîncită, pentru că, de fapt, Saussure nu neagă nici un moment evoluția sistemului), M. Grammont consideră cu dreptate, dintr-o perspectivă saussuriană, de altfel, că „Nu există schimbări fonetice izolate, nici legi fonetice izolate, și o lege fonetică nu poate fi recunoscută valabilă decît dacă ea este în acord cu principiile care guvernează, în momentul în care ea acționează, sistemul articulatoriu al limbii. Ansamblul articulațiilor unei limbi constituie într-adevăr un sistem în care totul se ține, în care totul se află într-o strînsă dependență /de citit: inter-

dependență/. Rezultă de aici că dacă o modificare se produce într-o parte a sistemului, există șanse ca întreg ansamblul sistemului să fie atins, căci este necesar ca el să rămână coerent”³³. În acest sens, datorită interacțiunii nivelelor limbii, căderea consoanelor finale în latina populară a determinat o reorganizarea a flexiunii nominale în toate limbile romanice, orientînd-o mereu mai mult pe drumul exprimării categoriei gramaticale a cazului prin prepoziții. Mai menține cîteva distincții cauzale, realizate prin desinențe, la feminin singular doar limba română.

c. În lingvistica secolului al XIX-lea, mai ales Fr. Bopp și A. Schleicher, amîndoi din perspectiva unei aceleiași interpretări naturaliste, vorbesc de o preistorie a limbilor (Bopp o numește perioadă organică), în care evoluția acestora (caracterizată de o corespondență deplină între categoriile logice și cele gramaticale) a fost ascendentă, pînă la constituirea flexiunii, și o epocă istorică, a cărei caracteristică principală este decadența limbilor, degradarea o dată cu reducerea flexiunii, consecință a schimbărilor fonetice. Mai moderat, J. Grimm situează în preistoria limbilor constituirea rădăcinilor iar în istoria lor identifică alte două perioade: în prima se dezvoltă flexiunea, în cealaltă are loc reducerea flexiunii. Chiar dacă nu consideră reducerea flexiunii o fază regresivă în istoria limbilor, mijloacele noi – construcții analitice – putîndu-se dovedi în procesul comunicării chiar mai eficiente, idealul limbii perfecte J. Grimm îl află tot în limbile vechi.

Două perioade identifică, în același secol, dar dintr-o altă perspectivă, de filosofie a limbajului, W. von Humboldt; el le dă, însă o altă interpretare, din care teza declinului, a degradării limbilor este absentă: în perioada preistorică, limbile se organizează iar în cea istorică își simplifică formele, îmbogățindu-și, însă, în același timp conținutul și sistematizîndu-se.

Dintr-o perspectivă mai degrabă culturală sau culturală și istorică totodată, lingvistica secolului nostru distinge în istoria limbilor vii mai

³³ M. Grammont, 1933: 167.

ales trei epoci, corespunzând mai mult sau mai puțin istoriei comunității socio-lingvistice și istoriei culturii sale: veche, medie și modernă.

În strânsă legătură cu istoria poporului și cu dezvoltarea lui culturală, istoria limbilor se caracterizează printr-o permanentă evoluție progresivă. Se afirmă în mod frecvent că limba servește în mod satisfăcător nevoile de comunicare ale societății în oricare din momentele istoriei sale. Afirmatia rămîne numai în parte adevărată și mai mult pentru epoca modernă și nu ia în considerație întregul registru de funcționalitate a limbii, pentru că există, în orice caz, în istoria tuturor limbilor, perioade în care cerințele comunicării depășesc posibilitățile limbii. Între altele, schimbările limbii, întreaga ei evoluție sînt stimulate și de tendința, internă dar condiționată extern, de reducere a antinomiei dintre exigențele comunicării, care cresc o dată cu dezvoltarea social-economică și culturală a societății, și disponibilitățile limbii.

Într-un fel sau altul, toate limbile trec prin trei perioade principale, chiar dacă nu tranșant distincte între ele:

1. Prima etapă din istoria oricărei limbi este „perioada comună” (tuturor dialectelor ei, mai ales ulterioare), epocă a constituirii identității ei unitare de sistem semiotic distinct de cel al limbii de origine și de cel al celoralte limbi care au aceeași origine. Se stabilește acum un prim echilibru propriu, fundamental, al sistemului limbii rezultînd dintr-o primă punere în acord a caracterului funcțional al opozițiilor sale interne cu armonizarea lui de ansamblu, derivînd din (și condiționînd) dezvoltarea unui echilibru armonic în desfășurarea relațiilor sintagmatice. Pentru limba română, această primă etapă era deja încheiată la sfîrșitul mileniului I e.n. În esența sa, modificarea în sens românesc, datorită acțiunii unor legi specifice, a sistemului fonologic latinesc, se produsese chiar pînă în sec. V-VI; se anulase asimetria sistemului vocalelor românești prin diftongarea lui *e* deschis în *ie* (*pieri*)³⁴. Se dezvoltaseră formele specifice *ă* și *î*, dar sistemul (cu o identitate de acum specifică) își va continua organizarea sa printr-o serie de alte fenomene și reorganizări: dezvoltarea diftongilor ascendenți *ea* și *oa*,

³⁴ Cf. Al. Rosetti, 1960/I: 64 ș.u.

apoi a celor descendenți, în baza semivocalelor *i* și *u*, completarea valorilor lui *i*, definitivarea opozițiilor consonantice etc.

2. În etapa a doua, sistemul gramatical, care își începuse încă din prima perioadă constituirea, dar mai mult ca o prelungire în consecințe a organizării sistemului fonologic, se definitivează prin regularizarea specifică a flexiunii și prin constituirea unei relative identități a sistemului relațiilor sintactice. Se organizează și îmbogățește în permanență sistemul lexical. Datorită unor condiții istorice particulare, cele mai multe din limbile indo-europene vii cunosc o permanentă frământare a sistemului (mai ales la nivel fonologic și lexical), prin dezvoltarea unei accentuate opoziții între limbă și vorbire, o dată cu apariția (sau reliefaarea) unor diferențieri dialectale (geografic-teritoriale și sociale), și prin desfășurarea unor multiple și variate raporturi culturale. În condițiile păstrării conștiinței apartinerii la același neam, precum și datorită caracterului permanent al contactelor dintre populația românească din diferite regiuni ale spațiului geografic locuit fără întrerupere, limba română s-a păstrat în general mai unitară. Interferența unor factori extralingvistici a determinat, totuși, o diferențiere dialectală care se va accentua în epoca următoare, prin dezvoltarea inegală a celor patru dialecte, o dată cu intrarea dialectului daco-român pe drumul constituirii sale în limbă de cultură.

3. Etapa a treia începe prin distanțarea unui dialect de celelalte cărora li se impune printr-un proces de definitivare și apoi de rigidizare a *normei* care, după ce mediază între limbă și vorbire, în aspirația de stabilire a unui echilibru desăvârșit, tinde să se substituie sistemului. Procesul este deosebit de complex, de lungă durată (de fapt nu e niciodată încheiat), implicând diferite direcții, nu puține dintre ele contradictorii. Norma care se impune ca limbă literară (numită și limbă de cultură), aspect exponențial, supradialectal, al limbii naționale încearcă o echilibrare și o extindere conștientă, dirijată, a sistemului (sau a unui sistem). Prin aceasta iau naștere o serie de contradicții, între tendința de nivelare a diferențierilor dialectale și tendința de menținere a individualității dialectelor (fenomenul se verifică mai ales în Italia) între evoluția „firească” a limbii și tendința de frînare a acestei evoluții (mai ales când

„propagatorii” ei nu țin seama de dinamica limbii, ca în cazul diferitelor orientări puriste (Academia della Crusca din Italia sau latinismul sau românismul lui A. Pumnul la români). Situația limbii române e întrucâtva particulară. Dialectul daco-român s-a distanțat de celelalte, fără a li se impune, urmînd o evoluție proprie, în timp ce dialectele sud-dunărene au fost frîmate în evoluția lor „românească” de puternica influență a limbilor vecine, toate neromane, și de poziția lor socială și culturală subordonată. În interiorul dialectului dacoromân apoi, limba literară s-a constituit prin colaborarea tuturor graiurilor, ceea ce favorizează procesul de reunificare a sistemului limbii, pe o treaptă superioară acum, tinzînd la anularea distanței dintre limba populară și limba cultă, fără provocarea unor contradicții în interiorul limbii naționale. O anumită tendință de diferențiere este determinată, dar mai mult din exterior, după 1940, de prezența unor granițe statale.

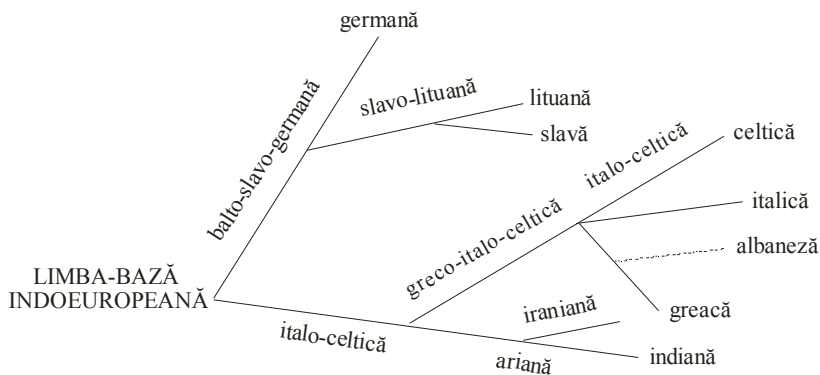
Cît privește structura internă a sistemelor limbii, în această a treia etapă se accentuează procesul de simplificare a flexiunii, de abstractizare prin extinderea mijloacelor gramaticale în locul celor lexicale, a mijloacelor sintactice în locul celor morfologice etc. Nivelul fonologic rămîne în general inatacabil. Nivelul lexical devine mereu mai bogat și mai complex. Registrul funcțional al limbii se lărgeste și se nuanțează mereu prin organizarea ei stilistică tot mai amplă. Totodată literatura artistică, cu un rol deosebit de important, alături de publicistică, în reunificarea, prin normă, a limbii naționale, pînă la atingerea unui anumit nivel de perfecționare și abstractizare, constituindu-și un limbaj specific începe să submineze echilibrul devenit (sau tinzînd să devină), într-un anumit sens, inert al limbii literare, care ambiționează confundarea cu sistemul și frînarea evoluției sale. În felul acesta limbajul literaturii, sfărîmînd granițele temporale și dialectale ale limbii, recîștigă un rol activ în declanșarea unei noi dinamici a acesteia.

B. Geografia limbii

Lăsînd la o parte viziunile mitologice (legenda turnului Babel) sau teologice (a descendenței tuturor limbilor dintr-o limbă comună:

ebraica), problema originii diversității limbilor a intrat în atenția lingvisticii mai ales în secolul al XIX-lea, prin întemeietorii metodei comparativ-istorice mai întâi, prin școala naturalistă apoi, prin cea a neogramaticilor ș.a.m.d. În secolele anterioare, mai ales filosoful Leibniz se distinge printr-o concepție mai sistematică și prin elaborarea unei teze genealogice mai realiste. El abandonează ideea descendenței limbilor din ebraică, vorbind de o limbă originară mult mai veche, „adamică”. El elaborează un sistem genealogic prin care anticipă teorii ulterioare. El identifică în genealogia limbilor două ramuri principale: grupurile *aramic* (*semitic*) și *iafetic*, din care au descins alte două ramuri: *celtic* și *scitic*. Din subgrupul celtic fac parte, apoi, *greaca*, *latina* și *germana*, iar din cel scitic, *țineza*, *turca*, *mongola*, *slava*.

Întemeietorii metodei comparativ-istorice vor formula teoria înruderii genetice a limbilor, dând o interpretare mai exactă descendenței și diversității lor. Metoda se impune ca instrument principal pentru cunoașterea genealogiei limbilor și pentru descrierea limbilor-bază. Pe fondul concepției sale naturaliste, A. Schleicher elaborează, în jumătatea a doua a secolului al XIX-lea, o primă teorie complexă despre diversificarea progresivă a limbii indo-europene primitive, sub forma unei reprezentări naturaliste – *teoria arborelui genealogic*: dintr-un trunchi comun – limba de bază, indo-europeana primitivă, se desprind ramuri principale care dezvoltă la rândul lor alte ramuri, secundare ș.a.m.d.

Diversitatea idiomurilor rezultă din sciziunea limbilor de bază, determinată de acțiunea a diverși factori, mai ales extralingvistici. Teoria rămâne, în esența ei, o interpretare realistă, chiar dacă relativ simplificatoare și incompletă; se ignoră, de exemplu, existența unei tendințe spre unificare, mai accentuată în anumite perioade, mai slabă în altele, dar permanentă. Pe de altă parte, teoria nu poate explica diversitatea tipologică a limbilor, ale cărei origini, de altfel, A. Schleicher le situează în preistoria lor. În concepția sa, cele trei tipuri morfologice pe care le identifică în marea diversitate de structură a limbilor: *izolant*, *aglutinant*, *flexionar*³⁵, reprezintă tot atâtea stadii în evoluția spre perfecțiune.

Combătînd teoria arborelui genealogic, J. Schmidt elaborează teoria *valurilor* (*a undelor*), care explică diversitatea limbilor prin apropierea sau depărtarea geografică a popoarelor care le vorbesc, în strînsă legătură cu procesul inovațiilor lingvistice și de răspîndire (în valuri) a acestora. În această concepție – dezvoltată în mod independent și de Hugo Schuchardt – inovațiile – cauză principală a diversificării – se propagă asemenea undelor; sînt, de aceea, mai puternice în centrul producerii lor și slăbesc pe măsura îndepărtării de el. Extinsă pe un teritoriu mereu mai vast, limba primitivă dezvoltă deosebiri interne tot mai accentuate, în zonele mai îndepărtate păstrează structuri mai arhaice, în timp ce în zona unde s-a produs inovația evoluează cu mai multă repeziciune. Totodată, prin extindere spațială, continuitatea limbii se rupe, din diverse cauze, omogenitatea ei se reduce, zonele îndepărtate cîștigă autonomie și încep să inoveze în mod independent. Așa se ajunge ca limbile aflate la mai mare distanță să fie – după cum observă J. Schmidt – mai deosebite între ele decît cele apropiate, indiferent de relațiile lor genetice: germana este mai apropiată de limbile slave și mai deosebită de iraniană. În același sens vor dezvolta teoria *ariilor laterale*, în studiul dialectelor unei limbi, J. Gilliéron și, în interpretarea specificului limbilor romanice, M. Bartoli.

Contrar naturalismului profesat de A. Schleicher, psihologismul etnolingvistic al lui H. Steinthal (1823-1899) și W. Wundt (1823-1920)

³⁵ Vezi Al. Graur, L. Wald, 1977: 102.

explică diversitatea limbilor prin modul specific fiecărui popor de a percepe și exprima în limbă realitatea care îl înconjoară. Respingînd clasificarea morfologică tradițională, Steinthal propune o nouă grupare structurală a limbilor, al cărei criteriu să fie interpretarea raportului dintre *sunet* și *idee*, dintre *conținut* și *formă*; în dezvoltarea acestui raport se manifestă cel mai evident formele specifice în care se realizează, în limbile particulare, relația dintre esența generală a limbii și spiritul fiecărui popor. În concepția sa există două mari categorii de limbi, fiecare cu cîte alte două subcategorii.

1. *limbi fără formă*, care nu cunosc distincția dintre conținut și formă, exprimînd în mod analitic diferitele categorii gramaticale. Dintre acestea, unele se caracterizează prin juxtapunerea cuvintelor-radical (birmana, siameza), altele, prin modificări ale cuvintelor (limbile polineziene, amerindiene, uralo-altaice);
2. *limbi cu formă*, care cunosc distincția între conținut și formă; acestea se subdivid în limbi caracterizate prin juxtapunere (chineză) și limbi care exprimă diferite categorii gramaticale prin modificări ale cuvintelor (la nivelul rădăcinii sau al morfemelor): limbile semitice, vechea egipteană, limbile indo-europene vechi etc.³⁶

W. Wundt păstrează clasificarea tradițională, o pune, însă, în legătură cu dezvoltarea psihicului popoarelor și cu relația dintre limbă și gândire. Cele trei tipuri morfologice reflectă, în concepția sa, evoluția în paralel a limbii, gândirii și psihicului: limbile *izolante* s-ar situa pe treapta dezvoltării reprezentărilor globale asupra realității, cele *aglutinante*, pe treapta analizei și reunirii reprezentărilor, iar cele *flexionare* pe treapta generalizării reprezentărilor și a constituirii noțiunilor³⁷.

Fenomenul este foarte complex și, de aceea, nu poate fi interpretat unilateral. Diversificarea internă a limbilor pînă la transformarea „dialectelor” inițiale în idiomuri cu identitate proprie își are fără îndoială punctul de plecare în scindarea limbii-bază (care *devine* limbă-bază),

³⁶ Al. Graur, L. Wald, 1977: 110.

³⁷ Al. Graur, L. Wald, 1977: 111.

determinată de condiții diferite, extralingvistice: istorice, politice, culturale etc., în strânsă legătură cu o serie de factori lingvistici, între care inovațiile și răspîndirea lor au rolul cel mai activ. Această scindare, dacă nu intervin factori unificatori (sau reunificatori), este ulterior adîncită de acțiunea unor alți factori: izolarea de limba de bază, contactul cu alte limbi, apoi dezvoltarea specifică a funcționalității limbilor în interiorul comunităților socio-lingvistice cărora le servesc de instrument de comunicare, cînd au o influență considerabilă și o serie de date psiho-sociale.

*
* *

Sporadic și concomitent cu observații privind diversitatea limbilor, s-au făcut referiri și la aspectele dialectale ale lor de-a lungul întregii istorii a constituirii lingvisticii, începînd încă din Antichitate. În China, la începutul mileniului nostru, filologul Yang Siung (sec. I î.e.n. - sec. I e.n.) alcătuiește o lucrare consacrată vorbirii dialectale: *Fang Ien (Vorbiri locale)*. În Evul Mediu, filologii arabi alcătuiesc dicționare de sinonime în baza unui vast material dialectal. Tot pe material dialectal se sprijină Mahmud al-Kasgari în elaborarea lucrării sale *Diwān lugāt at Turk (Divanul limbilor turce)*, considerată prima gramatică comparată a limbilor turce³⁸. În Europa, la începutul Renașterii, Dante dă, în *De vulgari eloquentia*, o primă imagine a dialectelor italiene, luate în discuție în legătură cu necesitatea constituirii unei limbi literare naționale care să înlocuiască latina. La români, D. Cantemir face, în *Descriptio Moldaviae* (1714), observații interesante asupra graiului moldovenesc, asupra aspectelor dialectale în zonele de graniță, luînd în considerație și o serie de factori sociali în explicarea diferențelor lingvistice.

Ca obiect specific de cercetare, limba vorbită intră în atenția lingvisticii aproape concomitent cu constituirea ei ca știință autonomă. În prima jumătate a sec. al XIX-lea, J. Grimm urmărește, în *Deutsche*

³⁸ Al. Graur, L. Wald, 1977: 31.

Grammatik (1819), istoria limbii germane pe baza unui amplu material dialectal, dînd totodată „prima descriere sistematică a unui grup de dialecte”³⁹. Naturalismul lingvistic apoi, mai ales prin lucrarea lui Schleicher: *Handbuch der litavischen Sprache* (1856), și neogramaticii deplasează centrul atenției de la limbile clasice la cele vorbite. Pași decisivi în îndreptarea cercetării lingvistice către realitatea dialectală a limbilor se fac, însă, doar spre sfîrșitul secolului. Prin studiile sale *Saggi ladini* (1873), *Schizzi franco-provenzali* (1878) și mai ales *L’Italia dialettale* (1882-1885), publicate toate în prima revistă de dialectologie, „Archivio glottologico italiano” (fondată de el în 1873), G. I. Ascoli (1829-1907) întemeiază dialectologia romanică. Abatele P. Rousselot (1846-1921), care publică, în 1891, *Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d’une famille de Cellefrouin*, stimulează dezvoltarea dialectologiei prin întemeierea *foneticii experimentale*. După ce publicase în 1880 un *Petit atlas phonétique du Valais roman (sud du Rhône)*, concomitent cu un fascicul din *Sprachatlas von Nord-und Mitteldeutschland*, realizat de G. Wenker, J. Gilliéron devine, prin *L’Atlas linguistique de la France* (1902-1910), întemeietorul *geografiei lingvistice*, pasul definitiv în constituirea unei dialectologii științifice. În aceeași perioadă A. Meillet extinde metoda la studiul indo-europenei primitive. În *Les dialectes indo-européens* (1908) el încearcă să dea o descriere a configurației dialectale a unei ipotetice indo-europene comune. Metoda este extinsă tot acum și la studiul dialectelor limbii române (început anterior, de B. P. Hasdeu mai ales), de către G. Weigand, care publică în 1909 *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*. Dialectologia științifică românească își adaugă apoi printre întemeietorii ei pe Iosif Popovici (1876-1928), care publică două studii monografice: *Rumaenische Dialekte. I. Die Dialekte der Munteni und Pădureni im Huniader Komitat*, Halle, 1905 și *Dialectele române (Rumaenische Dialekte) IX. Dialectele române din Istria*, 1909-1914 și Ov. Densușianu, prin monografia *Graiul din Țara Hațegului*. O vor dezvoltă în deceniile următoare Tache Papahagi (1892-1977), S.

³⁹ Al. Graur, L. Wald, 1977: 86.

Pușcariu (1877-1948), prin *Studii istroromâne*, mai ales, și prin inițierea și pregătirea alcătuirii *Atlasului lingvistic român*, ale cărui prime volume au fost elaborate de Emil Petrovici (1899-1968) și Sever Pop (1901-1961) și a ajuns acum la volumul al VII-lea, consacrat verbului.

*
* *

Considerînd limbajul vocal articulat cea mai arhaică moștenire a umanității, E. Sapir observa totodată că două sînt particularitățile sale în cel mai înalt grad revelatorii: universalitatea extinderii la toate comunitățile umane, fără excepție, indiferent de treapta de civilizație pe care s-ar afla (în sincronie sau în diacronie) și universalitatea diversității limbilor prin care el se concretizează, în funcție de aceste comunități.

Istoria limbilor înseamnă constituirea ca sisteme semiotice distincte și evoluția lor ulterioară, prin desfășurarea unui proces permanent de diversificare și unificare. Constituirea unei limbi își are originea în diversificarea unui sistem precedent. Evoluția ei se caracterizează prin dezvoltarea unei antinomii neîntrerupte, care își poate modifica doar ponderea și intensitatea, între două tendințe: (a) spre unitate, (b) spre diversitate. Cu alte cuvinte, limba se află prinsă, în fiecare moment al istoriei ei, în sfera de acțiune a două forțe contrarii: una centrifugă, de diversificare, și alta centripetă, de unificare. Presiunea celor două forțe se desfășoară în interiorul raportului *limbă - vorbire*, cu intervenția într-o a treia perioadă din evoluția limbilor, a *normei*. Predomină (sau chiar se impune) una sau alta din cele două tendințe interne, în funcție de o serie de factori externi, extralingvistici: geografici, istorici, social-politici, psihologici, culturali etc.

Fenomenul cunoaște două grade de intensitate și extindere, nu totdeauna clar distincte, cu consecințe diferite:

1. desfacerea unei limbi, relativ unitare, în mai multe dialecte; prin dezvoltarea particularităților specifice, devin sisteme semiotice cu o proprie identitate. Astfel, în lingvistica romanică se impune tot mai mult teza potrivit căreia identitatea diferită a limbilor

romanice actuale își are punctul de plecare în diversificarea dialectală a latinei populare. Se interpretează la fel constituirea limbilor indo-europene, cu deosebirea că de la Meillet încoace se pune sub semnul întrebării existența unei limbi indo-europene primitive unitare. Cu alte cuvinte, procesul de diversificare s-a accentuat înainte ca grupul dialectelor indo-europene primitive să fi ajuns la un stadiu de unitate.

2. diversificarea internă a unei limbi în mai multe dialecte sau graiuri care nu ajung să-și contureze o proprie autonomie și identitate în raport cu limba de bază. Situațiile pot fi două:
 - a. dialectele își opresc evoluția către statutul de limbă autonomă, datorită mai multor cauze:
 - prin sufocarea lor, conștientă sau nu, de către mediul lingvistic străin, în care o comunitate de vorbitori nu-și poate dezvolta, din diferite motive social-politice, o cultură proprie: este acesta, de exemplu, cazul dialectelor sudice ale limbii române;
 - prin impunerea hegemoniei unui dialect asupra celorlalte, ceea ce are drept consecință o frînare a dezvoltării culturale a acestora din urmă; e cazul dialectului toscan care s-a impus ca bază a limbii literare italiene, ridicându-se la „autoritatea” de limbă națională;
 - b. dialectele se apropie unele de altele într-un proces de constituire a unei noi unități lingvistice, determinat de influența limbii literare, în strânsă legătură cu dezvoltarea învățămîntului și culturii, cu extinderea mijloacelor mass-media. În cazul discontinuității teritoriale a unor dialecte, acestea se spropie unele de altele mai ales prin menținerea vie a conștiinței apartenenței la aceeași limbă și cultură precum și prin păstrarea unor contacte strînse, fie și numai culturale.

Așadar, interpretarea diversificării limbilor în sensul celor două grade de intensitate și extindere implică distincția *dialect* - *limbă*, concepută în mod divergent în lingvistica secolului nostru. Unul și același idiom este considerat de unii interpreți *limbă*, de alții, *dialect*. Așa s-a

întîmplat cu limbile *sardă* și *catalană*, de exemplu, trecute la un moment dat (nu numai din considerente științifice, e drept) între dialectele limbii italiene și, respectiv, spaniole. Așa s-a întîmplat cu dialectele sud-dunărene ale limbii române sau cu subdialectul ei moldovean vorbit în Republica Moldova, interpretate, adesea ca limbi romanice autonome.

Pentru unii lingviști (P. Meyer sau G. Paris) nu există decît limbi: dialectele sînt creații artificiale, arbitrare, abstracții ale lingviștilor. Pentru școala neolingvistică (prin M. Bertoni dar mai ales prin G. Bonfante) nu există limbi ci dialecte sau mai exact limbi mixte, ansambluri *complexe* și complicate de vorbiri individuale. În concepția lui F. de Saussure, distincția dintre dialect și limbă este doar cantitativă și nu de natură⁴⁰.

Fără a ignora caracterul labil al distincției, lingvistica secolului al XX-lea a încercat totodată (și încearcă în continuare) să stabilească o serie de criterii în baza cărora un idiom să poată fi interpretat ca *limbă* sau ca *dialect*. Criteriile sînt unele lingvistice, altele, extralingvistice:

Criterii lingvistice

1. *Geneza și structura*; în funcție de acest criteriu, sînt dialecte idiomurile care au aceeași origine și prezintă mari asemănări la nivelul structurii gramaticale mai ales și al fondului principal lexical. Sînt limbi idiomurile care, dezvoltîndu-se sau nu dintr-o aceeași limbă-bază, se diferențiază între ele nu numai la nivel fonetic sau al vocabularului, în general, dar și prin structura gramaticală și organizarea și componența fondului principal lexical. Așa, de exemplu, în baza acestui criteriu sînt dialecte ale limbii italiene idiomurile *piemontez* și *toscan* sau *lombard* și *calabrez*, dar este o limbă romanică aparte *sarda*. Și tot așa, prin origine comună și prin comunitate de structură în primul rînd, idiomurile *aromân*, *meglenoromân* și *istroromân* sînt dialecte ale aceleiași limbi române comune din care s-a dezvoltat și dialectul *dacoromân*.

⁴⁰ *Op. cit.*, p. 264, 278.

2. *Înțelegerea reciprocă a vorbitorilor*; sînt dialecte și nu limbi idiomurile care permit vorbitorilor lor să se înțeleagă între ei, folosind fiecare propriul său idiom. Vorbitorii dialectului meglenoromân, de exemplu, se pot înțelege fără dificultăți cu vorbitorii oricăruia din celelalte trei dialecte ale limbii române, dar nu se pot înțelege cu vorbitorii de limbă franceză, spaniolă etc.

3. *Existența verigilor intermediare*; în baza acestui criteriu, care implică, însă, o condiționare extralingvistică: continuitatea teritorială, se interpretează ca dialecte ale aceleiași limbi (chineză, de exemplu) idiomuri care, datorită distanțelor, ajung să se deosebească între ele pînă la a crea impresia unor limbi diferite. Prin identificarea asemănărilor cu idiomul imediat vecin și prin accentuarea progresivă a acestor asemănări pe măsura trecerii de la un idiom vecin la altul se confirmă statutul de dialecte. În baza aceluiași criteriu, deosebirea dintre dialectul dacoromân și dialectele sud-dunărene, chiar în afara continuității teritoriale, slăbesc în favoarea asemănărilor, dacă se confruntă între ele dialectele sudice, trecînd de la cel aromân la cel meglenoromân și apoi la cel istroromân, iar prin acesta (dar nu numai prin el) la graiurile dialectului dacoromân.

4. *Perspectiva contopirii*; se consideră dialecte idiomurile care se înscriu la un moment dat, în mod convergent, într-un proces de atenuare a deosebirilor între ele și față de limba în devenire național-unitară; sînt limbi idiomurile care, pe măsura avansării în timp, diverg tot mai multe unele de altele. Astfel, mai ales după realizarea unității politice, dialectele limbii italiene își sting tot mai mult diferențele sub influența limbii literare. Se sustrage, însă, acestui proces limba sardă.

Criterii extralingvistice

1. *Relația limbă-stat*; criteriul este mai degrabă un factor care explică accelerarea procesului de transformare a unui dialect în limbă, prin ridicarea sa la rangul de idiom oficial. Constituirea statului poate accentua un proces de diversificare dar nu-l poate provoca; constituirea

statului San Marino nu a dus la dezvoltarea unei limbi autonome deosebită de italiană. Limbilor intrate deja în procesul de constituire a unei identități proprii, organizarea statală le favorizează și grăbește diversificarea funcțiilor precum și stingerea deosebirilor dialectale interne.

2. *Funcțiile limbii*; mai ales prin ridicarea la rangul de idiom oficial, dialectele se impun ca limbi, dezvoltând un amplu registru funcțional; sînt limbi idiomurile care, pe lângă funcțiile intrinseci: denominativă, expresivă, poetică etc. își afirmă o serie de funcții explicite, cea de instrument de cultură în primul rînd, prin extinderea sa la toate nivelele instituționale: școală, presă, literatură, radio-televiziune etc.

3. *Subordonarea*; stă în legătură cu dezvoltarea funcțională și este condiționată de relația limbă-stat; sînt dialecte idiomurile care se află într-o poziție ierarhic inferioară în raport cu un altul înrudit, cu funcție reprezentativă pentru o întreagă comunitate etnică.

4. *Conștiința vorbitorului*; sînt dialecte idiomurile în legătură cu care vorbitorii au conștiința că se subsumează unei aceeași limbi, în baza conștiinței apartinerii la aceeași unitate etno-lingvistică; e cazul idiomurilor germane din Transilvania sau al celor românești din sudul Dunării etc.

Interpretarea distincției *limbă - dialect*, în multe cazuri relativă, și mai ales definirea cît mai proprie realității lingvistice (și socio-lingvistice) a diferitelor idiomuri implică cel puțin două premise teoretice și metodologice fundamentale:

1. Definirea, cît de relativă, a unui idiom ca *dialect* sau ca *limbă* nu se poate sprijini pe un singur criteriu, ci numai prin coroborarea mai multora, prioritatea trebuind acordată cînd celor lingvistice (cel mai adesea), cînd celor extralingvistice. Un criteriu poate avea, însă, o pondere mai mare în raport cu celelalte, în legătură cu condițiile particulare în care funcționează un idiom anumit.

Astfel, criteriul genetico-structural fixează un prim cadru, indispensabil interpretării, dar nu și suficient. Originea comună a două idiomuri nu poate spune nimic despre statutul lor lingvistic iar

asemănările de structură lasă drum deschis unor concluzii subiective, de vreme ce nu pot fi supuse unor măsurători exacte, în baza cărora să se stabilească pînă la ce grad de asemănare idiomurile sînt dialecte și de la ce grad de deosebire ele devin limbi. În baza acestui criteriu, V. Polak⁴¹ consideră, prin variantele lor populare, dialecte slave idiomuri precum ceha, slovacă, poloneza, rusa, sîrbo-croata, interpretate în mod curent ca limbi autonome. Criteriul înțelegerii reciproce este subiectiv și variază de la limbă la limbă; considerat în general el este ineficient; un piemontez se înțelege mai greu cu un sicilian decît un rus cu un bulgar. Calitatea de dialecte a celor două idiomuri italiene este probată, însă, de criteriul verigilor intermediare, în asociere cu cel genetic-structural și cu altele. Criteriul verigilor intermediare apoi, cel al perspectivei contopirii și cel al subordonării pot fi invocate mai ales (dacă nu chiar exclusiv, cel puțin pentru unele limbi) în condiții de continuitate teritorială. Dialecte izolate precum cele românești din sudul Dunării, cele germane din Transilvania sau cel italian din Corsica nu „se varsă” în albia limbii naționale. Pentru aceste situații A. Martinet și R. Tudoran⁴² introduc conceptele de *dialecte de convergență* și, respectiv, *convergente* sau *tipice*, pentru cele din interiorul teritoriului de limbă comună, și dialecte *de divergență*, *divergente* sau *atipice*, pentru dialectele izolate prin discontinuitatea teritorială. Se caracterizează prin perspectiva contopirii cu dialectul ierarhic superior, devenit reprezentativ pentru limba națională numai dialectele convergente. Statutul lingvistic al dialectelor divergente îl poate releva sau întări conștiința vorbitorilor; pentru dialectul italian vorbit în Corsica sau pentru cele românești vorbite în sudul Dunării sau pentru cele germane vorbite în Transilvania, conștiința apartenenței la limbile respective a determinat mai ales rezistența lor în medii lingvistice nefavorabile dar și o relativă apropiere de limba națională comună; e cazul mai ales al dialectului corsican. Transformarea relației limbă - stat din cauzalitate în criteriu și argument mai degrabă viciază interpretarea științifică a fenomenului lingvistic, mai ales datorită interferenței

⁴¹ Apud Graur et al., 1971: 424.

⁴² Cf. Matilda Caragiu-Marioțeanu, 1977: 22.

factorului politic. Faptul că populația bască nu s-a constituit într-un stat autonom nu poate infirma caracterul de limbă al idiomului basc. Considerarea ca limbă autonomă a limbii române vorbite în Republica Moldova numai pentru că este întrebuințată într-un teritoriu constituit în stat exterior României este contrazisă de toate celelalte criterii, cel genético-structural în primul rând, ca și de situația altor limbi a căror întrebuințare depășește granițele politice ale statelor: spaniola, italiana, engleza, franceza, germana etc.

2. Distanța *dialect - limbă* are caracter dialectic, este relativă și nu total indiferentă la idiomul luat în considerare și nici independentă de o serie de factori extralingvistici. Toate idiomurile sînt, într-o primă etapă a istoriei lor, dialecte, dar nu toate dialectele rezultînd din diversificarea unei limbi comune, un timp relativ omogenă, ating nivelul de limbă. În acest sens, ideea lui A. Brun, cu punct de plecare în Saussure, este fundamentală pentru orientarea interpretării acestei distincții: „Între *limbă* și *dialect* nu există diferență de natură, ci mai degrabă diferență de destin. O limbă nu este, adesea, decît un dialect care a reușit”⁴³.

Apariția unor noi idiomuri este condiționată de destrămarea sistemului unei limbi anterioare. Cîtă vreme destrămarea acelei limbi nu atinge o anumită limită care să-i anuleze identitatea cu sine însăși și s-o facă, de aceea, inutilizabilă în comunicare, idiomul i se subordonează ca dialect. Pe măsura evoluției în timp, limba de bază iese din circulație lăsînd loc noilor idiomuri care-și construiesc propriul sistem. Destinul acestora este descris de o serie de factori extralingvistici: destrămarea unui imperiu, dezvoltarea în izolare a unor mici organizații statale, ca în feudalismul european, eliberarea de sub dominație colonială, formarea statelor naționale, dezvoltarea civilizației materiale și spirituale etc., dar și de o serie de factori lingvistici: caracterul mai închis sau mai deschis în fața influențelor, o anumită orientare în construirea noului echilibru al sistemului, varietatea redusă sau mai amplă a idiomurilor în care s-a diversificat limba primitivă etc.

⁴³ Apud Matilda Caragiu-Marioțeanu et al., 1977: 23.

Interpretarea ca *limbă* sau ca *dialect* a două sau mai multe idiomuri înrudite depinde de realizarea sau nu a atributelor enunțate mai sus: comunitate sau identitate proprie de structură gramaticală în primul rând, registru funcțional restrâns la funcțiile implicite (denominativă, expresivă etc.) sau amplificat pînă la dezvoltarea limbii literare și a limbajului artistic, constituirea în reprezentant al limbii naționale sau subordonarea față de aceasta evoluînd spre contopirea cu ea etc.

Cînd idiomul întrunește în mod pozitiv aceste atribute, are o identitate proprie, mai ales sub aspectul structurii gramaticale, dezvoltă un amplu registru funcțional, inclusiv funcția de limbă de cultură și cea de limbaj artistic, reprezintă lingvistic o entitate națională, el este *limbă*. Cînd nu le întrunește, este *dialect* al idiomului care „a reușit” în procesul său de devenire. Este acesta cazul, de exemplu, al dialectelor limbii italiene care au rămas ca atare, subordonîndu-se dialectului toscan devenit reprezentant al întregii comunități etno-lingvistice (cu excepția Sardiniei) și, în consecință, impunîndu-se ca limbă de cultură și confundîndu-se în același timp cu limba italiană națională.

O situație relativ deosebită caracterizează limba română. Datorită unor condiții lingvistice defavorabile, idiomurile românești sud-dunărene au rămas la stadiul prim al diversificării limbii române comune (fără a rămîne total neschimbate), nedevenind limbi autonome, dar nici anulîndu-și distincțiile dintre ele și nici dispărînd, cu toată adversitatea mediului lingvistic străin. Dialectul dacoromân, în schimb, a evoluat către un sistem semiotic cu o identitate distinctă între limbile romanice moderne. După ce a cunoscut un al doilea proces de diversificare – în graiuri (sau subdialecte și graiuri) –, a intrat într-o fază de reunificare, pe o nouă treaptă, prin dezvoltarea funcției de limbă de cultură și a calității de limbă națională.

Alte idiomuri își afirmă calitatea de *limbi* prin imposibilitatea subordonării lor față de orice altă limbă înrudită, care „a reușit”, datorită divergențelor prea mari de la nivelul structurii gramaticale. Chiar dacă nu și-au putut, din motive extralingvistice, dezvolta registrul funcțional pînă la desfășurarea funcției de limbă literară, aceste limbi se impun ca unici reprezentanți lingvistici ai unor entități naționale și ai unor culturi

care-și cer dreptul la independență. Este cazul limbii sarde, al limbii retoromane, al celei basce, al celei catalane etc.

În strînsă legătură cu caracterul arbitrar al semnului lingvistic și totodată cu nevoia de motivare a lui simțită de vorbitor, în strînsă legătură cu relația dintre limbă și comunitatea socio-lingvistică, circumstanțele (considerate frecvent și cauze) principale ale diversificării sau ale unificării idiomurilor sînt reprezentate de doi factori generici: *spațiul și timpul*. F. de Saussure îi situa în opoziție, considerînd timpul cauza principală a diversificării limbilor iar spațiul condiția apropiierii lor. Dar atît spațiul, cît și timpul acționează, de fapt, în amîndouă sensurile. Spațiul nu este o cauză (sau condiție) în sine. El acționează prin dimensiunile sale și prin continuitate sau discontinuitate. Continuitatea în același spațiu a unei populații păstrează unitatea sistemului și o întărește. Discontinuitatea spațială „necontrolabilă”, apoi, timpul acționează în sensul accentuării procesului de diversificare prin întărirea forțelor centrifuge. Pe o întindere spațială redusă, în schimb, și „controlată”, timpul acționează în sensul nivelării diferențierilor, prin întărirea forțelor centripete.

Astfel, discontinuitatea teritorială a determinat constituirea celor patru dialecte ale limbii române comune: *dacoromân*, în nordul Dunării, *aromân*, *meglenoromân* și *istroromân*, în sudul Dunării. Pe de altă parte, continuitatea teritorială și a contactelor între populațiile românești, aflate de-a lungul istoriei, sub administrații politice diferite, mărginite de granițe statale artificiale, a asigurat o accentuată unitate dialectului dacoromân dezvoltat în limbă de cultură și de stat, precum și păstrarea la un nivel ridicat a asemănărilor cu dialectele sud-dunărene.

Prin intervenția „controlului”, desfășurarea liberă a procesului de diversificare este măcar relativ limitată. Factori de ordin politic sau cultural pot orienta, conștient sau numai subconștient, într-un sens anumit evoluția antinomiei dintre cele două tendințe: spre unificare și spre diversificare. Așa se explică marea unitate a limbii spaniole, cu toată imensa ei expansiune, sau a limbii franceze, împotriva extinderii și a discontinuității ei teritoriale. Se înțelege că există deosebiri „dialectale” între franceza pariziană, de exemplu, și cea canadiană sau algeriană, dar,

în esența ei, limba își păstrează identitatea cu ea însăși (mai ales sub aspectul normat, de limbă de cultură).

Organizarea dialectală a limbii

Cum am văzut mai sus, după impunerea unui dialect asupra celorlalte, pe care și le subordonează lingvistic și socio-cultural, acesta preia asupra sa două funcții fundamentale:

- a. de instrument de cultură, devenind limbă literară și impunându-se ca normă generală în desfășurarea raportului dintre limbă și vorbire;
- b. de reprezentant lingvistic al naționalității, devenind limbă națională supradialectală și tinzând la anularea particularităților celorlalte dialecte, de sub influența cărora nu se sustrage în mod absolut.

Fără a lua în considerație idiolectele, care se situează, de fapt, în planul vorbirii individuale (în accepția lui E. Coșeriu, reprezentând particularitățile specifice de vorbire ale fiecărui individ) lingviștii identifică trei sau, mai rar, patru nivele, care se dezvoltă ierarhic unul din altul;

1. *limba națională comună*, cu o variantă populară și cu varianta cea mai îngrijită – limba literară;
2. *dialectele*, cu dezvoltarea unor variante artistice uneori (dialectul sicilian, de exemplu),
3. *graiurile*, cu dezvoltarea frecventă a variantei artistice folclorice.

Lingviștii care consideră organizarea dialectală a limbii pe patru nivele introduc, între grai și dialect, subdialectul.

Graiul este ansamblul constantelor din vorbirea individuală a locuitorilor unei anumite regiuni (uneori destul de restrânse teritorial) care îi fac identificabili ca aparținând acelei regiuni. Lingvistica franceză folosește pentru acest nivel termenul *patois* (corespunzând doar aproximativ românescului *grai*).

Subdialectul este ansamblul constantelor lingvistice specifice mai multor graiuri, de obicei în continuitate teritorială, întrebuițat ca mijloc principal de comunicare în vorbirea cotidiană într-un spațiu geografic-administrativ, ai cărui locuitori au o comunitate mai îndelungată de istorie și tradiții culturale, condiționate de particularități ale desfășurării istoriei unui grup etnic. Sînt subdialecte idiomurile românești *moldo-vean*, *muntean*, *crișean*, *bănățean*, *maramureșan*, considerate și *graiuri* de alți lingviști și chiar *dialecte*.

Dialectul, și prin extindere teritorială, și prin organizarea sistemului său, este cea mai importantă unitate lingvistică teritorială subordonată direct limbii naționale. Este un ansamblu al constantelor subdialectelor sale, organizate în sistem.

Pentru neogramatici, susținători ai caracterului absolut al legilor fonetice, dialectele sînt unități lingvistice bine delimitate, cu granițe precise între ele, descrise de limitele funcționării legilor fonetice. Înaintea alcătuirii primelor atlase lingvistice, francezii Ch. de Tourtoulon și O. Bringuior ajung, în *Étude sur la limite géographique de la langue d'oc et de la langue d'oïl* (Paris, 1876), la concluzia că nu se pot trasa limite exacte între două limbi. Existența unor granițe precise între dialecte este, apoi, infirmată încă de la primele atlase dialectale (G. Wenker). În consens cu P. Meyer, G. Paris trece de la negarea granițelor interdialectale la negarea dialectelor. Pe baza atlasului elaborat cu ajutorul lui Ed. Edmont, *Atlas linguistique de la France*, J. Gilliéron este și mai categoric, negînd în același timp existența legilor fonetice, a limitelor dialectale și a dialectelor înseși. Potrivit concepției sale, în limbă nu există decît cuvinte cu o istorie și o geografie proprie.

După această primă etapă de exagerări negatoare, derivînd în parte și din situarea lingviștilor în opoziție netă față de școala neogramaticilor, geografia lingvistică intră treptat într-o perioadă de clarificări, ajungînd la o interpretare realistă nuanțată a fenomenului dialectal și lingvistic, în general. Dialectul își dezvăluie, în hărțile atlaselor lingvistice, existența

reală prin caracterul specific al sistemului său interior⁴⁴ în raport cu al celorlalte dialecte și cu cel al limbii naționale în varianta ei normată. Identitatea specifică a dialectelor o dau *isoglosele* diferitelor fenomene lingvistice care se suprapun și se adună în constituirea unor arii lingvistice distincte; acestea se manifestă ca atare, distinctiv, în zona centrală a dialectelor. La români, ideea apare mai întâi la B. P. Hasdeu.

Isoglosele sînt linii ideale obținute prin unirea, pe hărți lingvistice, a punctelor care se caracterizează prin manifestarea unui același tratament dialectal al unui fapt de limbă, deosebit de tratamentul la care este supus același fapt în zonele învecinate. Prin aceasta, isoglosele diferenciază ariile dialectale ale unei limbi. Cu deosebire revelatorii și frecvente sînt isoglosele fenomenelor de la nivel fonetic, numite *isofone*; astfel, isofonele tratamentului italian al grupului latinesc *-ct* semnaleză una din distincțiile dintre dialectele vecine piemontez și lombard: *lacte(m) > lăit* (piem.), *lac* (lomb.). Acestora li se adaugă isoglosele fenomenelor morfologice (numite *isomorfe*), lexicale (numite *isolexe*) și mai rar sintactice (numite *isosintagme*). Între dialecte există limite, dar acestea nu sînt rigide și nici nu prezintă treceri bruște. Ele iau forma unor fișii reprezentate de întretăierea mai multor isoglose ale acelorași fenomene lingvistice; cînd aceste fișii se extind pe arii mai mari, ele formează „graiuri de tranziție”, sau mai exact *arii de tranziție*. Aceeași este și desfășurarea lingvistic-teritorială a graiurilor (sau subdialectelor) subordonate dialectelor (sau limbii), doar că acestea reprezintă *variante* ale sistemului dialectelor (sau limbii), nu sisteme autonome.

Limba națională este rezultatul impunerii, în condiții istorice, economice, culturale favorabile, a unui dialect ca reprezentativ pentru o comunitate etno-lingvistică, care cel mai frecvent, nici în epoca modernă, nu se confundă cu comunitatea de stat. Limba națională poate fi sau nu limba oficială. Poate fi singura limbă oficială a statului respectiv (cum

⁴⁴ Ideea apare la Trubetzkoy și A. Martinet; vezi și articolul lui Andrei Avram, *Despre dialectologia structurală*, în volumul „Elemente de lingvistică structurală”, București, 1967: 181-192.

este româna), poate fi limbă oficială alături de altele (franceza, italiana și germana, în Elveția) sau poate fi recunoscută doar ca limbă națională și nu oficială (retoromana în Elveția), sau poate fi limbă națională indiferent de recunoașterea ei ca atare de factorii politici (cum a fost pînă de curînd cazul limbii basce în Spania).

În constituirea sistemului său specific, limba națională poate primi o serie de elemente de la celelalte dialecte și poate pierde o serie din particularitățile sale. Fenomenul este general. Această dinamică se desfășoară în interiorul (și prin intermediul) procesului de dezvoltare a limbii literare, aspectul ei exponențial. Relația dintre limba literară și dialecte este complexă; ea cunoaște în același timp și celălalt sens, al determinării atenuării, pînă la stingerea chiar (ca în cazul majorității dialectelor limbii grecești) a diferențierilor dialectale. Procesul se poate desfășura de la sine, ca o consecință a acțiunii unor factori extralingvistici, între care rol primordial are dezvoltarea culturală și a învățămîntului la nivel de masă, sau poate fi dirijat, cînd nu totdeauna scapă instrumentalizării politice.

Cînd procesul unificării lingvistice se desfășoară de la sine, limba națională înregistrează dezvoltarea în același sens a unei variante populare, paralelă variantei literare. Cînd procesul este dirijat (sau simțit ca atare), ca reacție se fac tentative de întărire a rezistenței dialectale.

Varianta literară a limbii naționale, care se poate dezvolta pe baza unui dialect (sau grai) sau prin colaborarea unui grup de dialecte (sau graiuri: e cazul limbii române), își amplifică în permanență registrul stilistic, descriind un al doilea proces de diversificare socio-culturală, obiectul de cercetare al *stilisticii*.

Condiționat de dezvoltarea poeziei și a concepțiilor despre poezie și artă în general, din sfera limbii literare se va desprinde la un moment dat, aspirînd spre o proprie autonomie și identitate în interiorul limbii naționale, *limbajul poetic*, obiect de cercetare al *poeticii*.